

32916

8° 4r5.

Avstrijsko-ogerska monarhija.

Domovinoznanstvo

za

četrti razred srednjih šol.

Spisal in založil

Janez Jesenko.

Cena 45 kr.

V LJUBLJANI, 1885.

Tiskala „Národní Tiskarna“ v Ljubljani.

Avstrijsko-ogerska monarhija.

Domovinoznanstvo

za

četrty razred srednjih šol.

Spisal in založil

Janez Jesenko.

Janez Jesenko

V LJUBLJANI.

Natisnila „Národná tiskárna“.

1885.

030049508

I. Zgodovina.

Vvod.

Do rimskega gospodstva črez jugozahodne in južne pokrajine sedanje Avstrijsko-ogerske monarhije so se naobraženi narodje starega veka le malo zanimali za ondota ljudstva. O imenitnih dogodkih med njimi nikjer ne poročajo niti grški niti rimski zgodopisci, komaj da semtertja navajajo gola imena posamičnih narodov in njih bivališč. Zato se vsa ta doba imenuje „predzgodovinska“ ali „predrimska“.

Neme priče te predrimske dobe so na raznih mestih izkopane reči, kot orožje, orodje, posode in lišp iz kamna, brona in železa. V najstarejših časih — v tako zvani kameni dobi — so ona ljudstva lišp, orožje in orodje izdelovala iz kamena (ali pa iz kosti in lesa) ter bivala po podzemeljskih jamah ali pa po stavbah na kolih. Take stavbe na kolih z različnimi ostanki so izkopali na raznih straneh naše monarhije, najzanimivejše in najmnogobrojniše pa na Ljubljanskem barji*). — Obilniši in različniši so ostanki iz brona, po katerem so tudi posebno dobo v izobraževanju prvotnih narodov imenovali. Navadno se ti narodje prištevajo Keltom; med njimi najimenitniši so bili Boji v sedanji Češki (Bojohemum), Tavriski in Noriki po Štajerskem in Koroškem, Karni pa med Dravo in Jadranskim morjem po Kranjskeji in Istri. — Ob zahodni strani Jadranskega morja so takrat bivali Illyrci, katerih najzna-

*) Meseca julija 1875 je vlastelj Peruzzi iz Lip blizu Tomišlja v Izanski fari slučajno našel stavbe na kolih. Nesumneno je še v predrimski dobi bilo Ljubljansko barje plitvo jezero, v katerem so dobro 500 m od brega prvotniki napravili si rečene stavbe na kolih — in sicer okoli 25 m na široko in nad 950 m na dolgo. Nadrobne preiskave so na dan spravile preobilo ostankov one prvotne naobrazovanosti. Med temi je raznovrstno lepoto, orodje in orožje iz kamena, n. pr. pile, nožki, sekire (tudi ena sekirica iz azijskega nefrita), osti od kopja, uglajena sekira iz srpentina itd. Še več je takih ostankov iz kosti in rogov, zlasti iz jelenovih. Mnogo jih je tudi iz brona (n. pr. meči, sekire, osti za pušice, lasne igle in ključice itd.), le iz železa jih doslej niso našli. — V Slovincih so take stavbe na kolih našli tudi v Hodižah, ob jezeru na južni strani od Celovškega jezera, ob katerem so jih doslej zaman iskali. Znane so enake stavbe z raznimi ostalinami ob Nežidskem jezeru, ob gorenje-avstrijskih jezerih (Attersee, Mondsee). Nahajajo se pa še po drugih krajih našega cesarstva.

menitniši razrodi so bili Istri, Japodje, Liburnci in Dalmatje. — Ko so se ti razrodje seznanili z Rimljani, začela se jim je železna doba, ker so razne reči izdelovali večinoma iz železa. Kmalu so jih mogočni Rimljani tudi podjarmili. Od tega časa pa ločimo štiri dobe avstrijske zgodovine:

1. od rimskega gospodstva do Babenbergovcev (44 pr. K. do 976 po K.);

2. vlada Babenbergovcev in medvladje do nastopa Habsburgovcev (976 do 1282);

3. vlada Habsburgovcev do stalnega zedinjenja Ogerske in Česke z Avstrijo (1282 do 1526);

4. Avstrija pod vlado habsburške rodovine do izmrenja moškega kolena (1526 do 1740) in pod vlado habsburško-lotarinske do sedanjega časa (1740 do 1885).

I. Doba.

Od rimskega gospodstva do Babenbergovcev
(44 pr. K. do 976 po K.).

Rimsko gospodstvo.

Kaj rano so Rimljani podvrgli avstrijsko Primorje ter je večinoma priklopili severni Italiji. Med ondešnjimi mesti je najbolj cvetla Pietas Julia (Pulj). Potem so svojo oblast razširili ob vzhodni strani Jadranskega morja, kjer se za samovladarja Caesarja l. 44 pr. Kr. nahaja prvikrat imenovana rimska pokrajina Dalmacija (Jader v Liburniji in Salona v Dalmaciji).

Po Caesarjevi smrti so illyrski razrodi skušali odtegniti se rimski oblasti. A triumvir Octavian sam je šel nad nje ter jih premagal; takrat (35—33 pr. K.) je tudi prisvojil pokrajino Pannonijo, ki je obsegala Ogersko to stran Donave, Slavonijo in Hrvaško do Save, pa vzhodno Štajersko in Kranjsko. Siscia (Sisek), Sirmium (Mitrovica), Aquincum (Stari Budim), Savaria (Ogerska Sobotica), Vindobona (Dunaj), Poetovio (Ptuj), Celeja (Celje), Aemona (Ljubljana) in Metullum so bila najimenitnša mesta v tej obširni pokrajini, ki se je delila v Pannonia superior in inferior.

Poslej (15—14 pr. K.) sta Drusus in Tiberius, pastorka cesarja Avgusta, podvrgla ves svet na zahodni strani Pannonije; iz tega so Rimljani ustanovili 3 pokrajine: Raetia (južne in zahodne Tirole pa jugovzhodno Švajco) z mestom Vildidena (Wilten blizu Innsbrucka), Vindelicia (Predarelsko in severne Tirole pa Bavarsko) z mestom Bregantia (Bregenz) in Noricum (in sicer N. ripense pa N. mediterraneum — svet med Innom, Donavo,

Dunajskim lesom in Karavankami) z mesti Laureacum (Lorch na izlivu Aniže), Juvavum (Salzburg), Virunum na Gosposvetskem polji pri Celovci in Tiburnia (Sv. Peter v lesu v koroški Bisterski dolini).

Na severni strani srednje Donave so se za časa cesarja Avgusta naselili germanski razrodi, zlasti Markomani in Kvadije, ki so radi nadlegovali rimske pokrajine tostran Donave. Tiberius je ukrotil njih kralja Marboda, razrušil markomansko zavezo ter znova podjarmil pannonske in illyrske pokrajine, ki so se bile Rimljanom uprle (6—19 po K.). Z istimi Markomani in Kvadi se je bojeval tudi cesar Marcus Aurelius (167—180) in tako znova mejo ob Donavi zavaroval.

A tudi Donavo so bili prekoračili mogočni Rimljani. Cesar Trajan se je dolgo in krvavo bojeval z Daki (101—106 po K.), ki so bivali po sedanjem Rumunskem, Erdeljskem in vzhodnem Ogerskem. Iz pridobljenih dežel je ustanovil pokrajino Dacijo.

Da bi rečene pokrajine dobro zavarovali, ustanovili so Rimci v njih mnogo mest ter je močno utrdili. Po vseh, zlasti ob meji so bivale močne rimske posadke, ktere je posebno ladijevje na Donavi še podpiralo. Povsodi so napravljali velike ceste in trdne mostove za vojaške in kupčijske potrebe. Kmetijstvo je močno napredovalo; poljedelstvo je posebno cvetlo po Dolenji Pannoniji in Pribrežnem Noriku, kateri rodovitni pokrajini ste bili pravi žitnici rimski. Cesar Probus (276—282), rodom Sirmijan, je vpeljal vinarstvo, ki se je po nižih pokrajinah kaj naglo razširilo. Raznovrstni ostanki pričajo o razvitku umetnosti, zlasti zidarstva.

Prvotni prebivalci so bili malikovalci; z rimsko oblastjo se je med njimi ugneznilo tudi rimsko malikovalstvo. Po kupcih in rimskih vojščakah je v te pokrajine kaj rano prišlo krščanstvo; škofovski stoli v Aquileji, Sirmiji in Trstu so bili uže prvo stoletje po K. ustanovljeni. Škofovske stolice so bile tudi Laureacum, Poetovio, Aemona, Siscia in Mursa (Osek). Ko je Dioklecijan preganjal kristijane, umrlo je mučeniške smrti mnogo krščanskih delavcev v marmornih rovih sirmijskih, škofa siški in ptujski (Viktorin), stotnik Florijan i. d.

Preseljevanje narodov.

Od 4. do 7. stoletja so se tudi po avstrijsko-ogerskih deželah preseljevali razni narode. Po odhodu Zahodnih Gotov s Pannonije in Illyrika, razširili so se Huni po srednjem Podonavji ter ustanovili mogočno kraljestvo (Atila, 434—453), katerega stolišče je stalo ob Tisi. Ko je poginila hunska oblast, gospodovali so Vzhodni Gotje po Pannoniji, Heruli in Rugi pa po Noriku. V zadnji deželi je takrat živel sv. Severin († 482), apostelj avstrijski, katerega življenje je popisal njega učenec sv. Evgipij.

Ko je Odoakar, četovoj herulski in ruški, razrušil zahodno rimsko cesarstvo (476), gospodoval je kot italjski kralj tudi Noriku.

A to oblast so pogazili (489—493) Vzhodni Gotje, ki so zapustivši Pannonijo in Illyrik preselili se v Italijo. Malo pozneje so se razširili Alemani po Raetiji, Bajoarci po Vindeliciji in Noriku, Langobardi in Gepidi pa po Pannoniji (in deloma Noriku). Ko so Langobardi premagali Gepide, zapustili so svojim vojnim zaveznikom, divjim Obrom (Avari) bivališča po srednjem Podonavji ter se preselili v Italijo, kjer so ustanovili posebno kraljestvo (568—774).

Obri.

Obri, surovi konjiški narod turško-finske krvi, so prišli s Hvalinskih step ter se naj prej polastili Moesije in Dacije. Po odhodu Langobardov so si prisvojili vse osrednje Podonavje in kmalu tudi gorenje Polabje, tako da so gospodovali vsemu svetu med Smrečinami (Fichtelgebirge), Sudeti, Karpati in doleno Donavo. Avaria zvalo se je njih kraljestvo (568—791). Gospodovali so tudi raznim slovanskim razrodom, ki so se bili onde naselili. Ko jih je bil car Heraklij pred Carigradom (626) krvavo potolkel, pojemala je naglo njih oblast. Le v nekdanji Pannoniji se je bila ohranila do Karla Velikega. Ko je bil ta podjarmil Tesla (Tasilo), bavarskega vojvoda, začel je dolgo vojsko (789—796) s silovitimi Obri. Potolkel jih je v raznih krvavih bitkah, tako da njih ime z l. 822. izgine iz srednjeveških letopisov.

Bajoari ali Bavari.

Bavarci (Bajoari ali Bajuvari) so bili začetkom 6. stoletja prišli na Bavarsko in bližnje avstrijske pokrajine. Gospodovali so jim vojvode iz rodu Agilolfingov. Siloma so se širili proti jugu in vzhodu prek dežel korotanskih Slovanov, kot se pri raznih pisateljih srednjega veka navadno zovejo Slovenci v Avstriji, na Stajerskem, Koroškem, Kranjskem in Primorskem. Ker so bili Bavarci uže od Frankov sprejeli krščanstvo (sv. Rupert, ustanovitelj salzburške škofije, sv. Bonifacij), razširjali so je večinoma s silo tudi med Slovani. V ta namen je Tesel ustanovil na slovenskih tleh samostana Innichen v Bisterskem dolu in Kremsmünster na Kremsi v Gorenji Avstriji. Za Pipina (751—768), prvega frankovskega kralja iz karolinškega rodu, prišli so Bavarci pod oblast mogočnih Frankov. Tej se je hotel odtegniti Tesel, zadnji vojvoda bavarski, ter je v to skušal pridobiti cerkvene dostojanstvenike in langobardskega kralja Deziderija. A Karl Veliki, tadanji frankovski kralj, je uničil langobardsko kraljestvo v Italiji (774) ter prisilil Tesla, da je znova priznal frankovsko nadoblast (781). Da bi se vender znebil tujega jarma, zavezal se je Tesel črez nekaj let celó z Obri ter jih poklical na pomoč. To je Bavarce razdražilo toli, da so ga zatožili Karlu Velikemu; ta ga je v zboru v Ingelheimu (788) odstavil in v samostan poslal. Bavarsko z bližnjimi avstrijskimi pokrajinami je s tem popolnomo izgubilo svojo samostalnost; Karl

Veliki je je po svojej navadi razdelil v okrajine ali župe (Gauē) ter je posebnim grofom (županom) v oskrbovanje izročil.

Slovani.

Slovenci so v 6. stoletji prišli od vzhodnih strani ter so poselili ves svet po vzhodnih Alpah, kjer so jih hudo tlačili razni germanski in negermanski narodje. Isto stoletje so tudi Čehovi in drugi zahodni Slovani poselili pokrajine ob Moravi in vse gorenje in srednje Polabje. Nekaj pozneje, namreč začetkom 7. stoletja, so Hrvatje in Srbje zapustili zakarpatske pokrajine (Bela Hrvatiija) ter se preselili v sedanja njih bivališča, kjer so se skoro neprestano bojevali s surovimi Obri. Ker so Obri zmeraj huje pritiskali tudi slovanske razrode na severni in južni strani srednje Donave, osvobodil jih je neki Samo obrovske sužnosti ter združil v mogočno kraljestvo (627—662). A po njegovi smrti je popolnoma izginilo to prvo slovansko kraljestvo na avstrijsko-ogerski zemlji; in Slovani so se morali znova vojskovati za svoj obstanek. Korotanski Slovenci so bili večinoma prisiljeni priznati bavarsko nadoblast, pannonski Slovenci pa obersko; le Čehi so si ustanovili nezavisne kneževine.

Ko je Karl Veliki prisvojil Bavarsko in razrušil Obersko oblast, podvrgel si je tudi kmalu na severji in jugu razne še samostalne slovanske pokrajine, tako da je todi segalo njegovo gospodstvo na severji do Sudetov, na vzhodu do Tise, na jugu pa do Jadranskega morja. Iz tega sveta je cesar Karl Veliki ustanovil dve veliki mejni okrajini (803): 1) Mejna grofija furlanska (Austria Italiae) je poleg prave Furlanije obsegala ves svet med Dravo in Jadranskim morjem, pa Istro, Liburnijo (zahodno Hrvatiijo) in severni del Dalmacije.

2) Vzhodna mejna dežela (tudi Hunnia ali Avaria imenovana) je obsegala ves svet od Drave do Donave, deloma do Tise. V tej vzhodni deželi je bila prava karolinška vzhodna grofija (nekdanji pribrežni Norik in Karantanija), Lorch je bil stolišče nje mejnega grofa. Razdeljena je bila v več okrajev ali žup (Traungau, Pongau, Mattiggau).

V cerkvenem oziru so bile te dežele razdeljene (811) med nadškofijo salzburško in patriarhat oglejski. Arno, škof salzburški (od l. 798. nadškof), in Pavlin, patriarh oglejski, sta se posebno trudila krščanstvo razširiti med nejeverskimi Obri in Slovani v nekdanji Pannoniji.

Za slabotnih potomcev Karla Velikega se je večinoma razdrla frankovska oblast nad avstrijskimi Slovani. Naj prej se je bil uprl Ljudevít, knez pannonskih Slovenov (819), a tega so Franki po silnem naporu premagali (823) in zavratno umorili. Dosta imenitniša sta pa bila Mojmir in Pribina. Ta je ustanovil Slovaško državo v Dolenjej Pannoniji s sedežem v Nitri, oni pa mogočno Moravsko kraljestvo. Pribina, pregnan od moravskega

kralja, je l. 848 dobil od Ludovika Nemškega pokrajino ob Blatnem jezeru, kjer si je sezidal krasno stolišče Mosaburg (Salavar ob izlivu Sale v rečno jezero). Po njegovi smrti (860) je tu kneževal njegov sin Kocelj († 873).

Velikemu Moravskemu je po Mojmiru vladal Rastislav, ki je otrešel nemško nadoblast ter močno razširil svoje kraljestvo. Da bi jo tudi v cerkvenem oziru ločil od Nemčije, izprosil si je od bizantinskega cesarja Mihaela dva misijonarja, Konstantina (poslej Kirila imenovanega) in Metodija, ki se po vsej pravici slovanska apostelja imenujeta. Leta 863. sta prišla v deželo razširjevati in utrjevati krščanstvo. Vpeljala sta slovanske cerkvene obrede, sestavila slovansko azbuko (glagolitsko pisavo) in preložila sv. pismo v slovanski jezik. Do istega časa je bilo Moravsko s Pannonijo vred podrejeno nadškofiji salzburški in škofiji pasovski. Ker ste bili ti vladikovini preobširni, izpolnil je papež Hadrijan II. kralju Rastislavu željo ter je ustanovil za Moravsko in Pannonijo posebno nadškofijo (868), Metodija pa je posvetil za prvega nadškofa moravskega.

Najobširnejše in najmogočnejše pa je bilo Veliko Moravsko, ko mu je vladal Rastislavov naslednik in stričnik Svetopolk (Svatopluk, 870—894). Po posebni pogodbi je celó Češka priznala vrhovno oblast moravsko. A ko se je Svetopolk jel mešati v notranje zadeve nemške države, nastala je med njim in Arnulfom, nemškim cesarjem, huda vojska. Svetopolk se je uspešno branil vsem sovražnikom; a po njegovi smrti so se začele hude razprtije med Svetopolkovima sinoma na največo škodo celej državi. Ta je bolj in bolj propadala, dokler je niso Madjarji, ktere je bil Arnulf uže zoper Svetopolka na pomoč poklical, v zvezi s Čehi po polnem podjarmili (905 in 906). Dežele na vzhodni strani Morave so se takrat polastili Madjarji, na zahodni strani pa Čehi, kterim so Přemislidi gospodovali.

Madjarji in ustanovitev Vzhodne krajine.

Madjarji, pri Slovenih Ogrji imenovani, so uralsko-finskega ali altajskega rodu. Prišedši iz Azije so sprva bivali v Hazarjih med Donom in Uralom. Hazarski kagan jim je tudi dal vojvoda Arpada, po katerem se je njih vladarska rodbina zvala arpadska. Ta imenitni vojvoda jih je sredi 9. stoletja peljal v dolenje Podonavje, kjer so Bizantincem pomagali zoper Bolgarje, cesarju Arnulfu pa zoper Svetopolka. Ker so jih bili Bolgarji s Pečenegi pregnali iz dolenjega Podonavja, prihrumeli so v nižavo ob srednji Donavi, hudo jo upustošili, razdrli Velikomoravsko kraljestvo ter odslej neprestano napadali sosedne dežele. Pri tem je največ trpela karolinška vzhodna krajina; ta je celó izginila, ko so bili v krvavej bitki (907) premagali bavarskega vojvodo Luitpolda ter ga ubili. Odslej so strahovito razsajali po Nemčiji in severni Italiji: ropali so, požigali in morili.

Polagoma so se Nemci ohrabрили ter se jeli ustavljati Madjarjem. Henrik I. jih je pri Meziboru (Merseburg, 933) tako potolkel, da niso nikdar več prišli v severno Nemčijo; njega naslednik Oton I. jih je še huje pobil pri Augsburgu (955), tako da so odsihmal vse zahodne dežele imele mir pred njih napadi. Da bi vzhodno mejo svojega kraljestva dobro zavaroval, ustanovil je Oton I. krajino Karantanijo in pa Vzhodno krajino (mejno grofijo); tej je dal nekega Burkarda za mejnega grofa, onej pa Markvarda. Ko je cesar Oton II. po hudej vojski ukrotil nevarne upornike (načelnik jim je bil Henrik Prepiravec, vojvoda bavarski) ter jih primerno strahoval, odtrgal je Vzhodno krajino od premočne Bavarije ter jo podelil svojemu zvestemu sledniku, hrabremu Leopoldu Svetlemu iz frankovske rodovine babenberške (976, pripovedka o nevarnem lovu in ulomljenem loku).

II. Doba.

Od začetka Babenbergovcev do nastopa Habsburgovcev
(976 do 1282).

A. Oblast Babenberška.

Leopold I. (Svetli, 976—994), začetnik babenberške vladarske rodbine v Avstriji, je dobil od cesarja poleg Vzhodne krajine ob Aniži še Donaugau (krog Reznega) in Traungau. To oblast je od Bavarske le malo zavisni mejni grof razširil proti Dunajskemu lesu, polastil se trdnega Melka ter je v njem ustanovil samostan. Njegov sin in naslednik*)

Henrik I. je svojej oblasti še bolj razširil meje proti vzhodu ter pridobil prva posestva v Moravskem polji. Takrat je cesar Oton III. v nekem pismu Vzhodno krajino prvikrat imenoval Ostarrichi („Avstrija“, 996); tako so poslej navadno zvali deželi ob Aniži, pa tudi celo cesarstvo ob osrednji Donavi. Še imenitniši je bil njegov brat, tretji mejni grof

*) Rodovnik Babenbergov

Leopold I.			
Henrik I. (994—1018)		Adalbert (1018—1056)	
Ernest (1056—1075)			
Leopold II. (1075—1096)			
Leopold III. (1096—1137) poroč. z Nežo, vdovo Frider Staufovca.			
Leopold IV. (1137—1141)		Henrik II. Jasomirgott (1141—1177)	
Leopold V. (1177—1194)			
Friderik I. (1194—1198)		Leopold VI. (1198—1230)	
Margerita	Henrik	Friderik II. (1230—1246)	Konstanca
Jera.			

Adalbert (Zmagoviti, 1018 - 1056), ki je pomagal nemškemu cesarju Henriku III. v vojskah zoper Madjarje. Zato mu je hvaležni cesar razširil krajino proti vzhodu do Morave in Litave; tako je Avstrija zadobila svojo določeno vzhodno mejo ter s pridobitvami ob Diji (Thaya) obsegala dobro 200 □ mirm. Za časa cesarja Henrika IV. je tudi Avstrija mnogo trpela po razporih med cesarjem in papeži; a kljubu marsikteri nezgodi so se Babenbergovci ohranili v svojej oblasti. V tej dobi so bili ustanovljeni nekteri zelo imenitni samostani: Göttweih (1083), Lambach in Admont, pozneje pa (od Leopolda IV.) Klosterneuburg in Sveti križ (Heiligenkreuz). V 12. stoletji je mejni grof

Leopold IV. (Radodarni, 1137—1141) v razporu med Staufi in Velfi dobil od svojega polubrata cesarja Konrada III. obširno vojvodino Bavarsko ter jo po zmagoviti bitki pri Weinsbergu (1140) tudi ohranil. V tej obširni oblasti mu je nasledoval brat

Henrik II. (Jasomirgott, 1141—1177), ki je vzel velfsko udovo Jero za ženo. Zato so se Velfje odpovedali Bavarske, a po rani smrti Jerini jo zopet hoteli dobiti. Ko je Velf Henrik Lev dorastel, pridobil je cesarja Friderika Rudečebreadca za se. Cesar je res večkrat pozval Henrika Jasomirgotta pred se, a ker ta ni hotel priti in Bavarske vrniti, odrekel jo mu je cesar ter izročil Henriku Levu (1154). A še le čez 2 leti (1156) se je temu udal Henrik Jasomirgott. Zato ga je v državnem zboru Rezenskem cesar vsaj nekoliko odškodoval; ločil je večino sedanje Gorenje Avstrije od Bavarske ter jo za vselej zjedinił z Vzhodno krajino in to je povikšal v vojvodino. Takrat je tudi podelil babenberški rodovini tako zvani „manjši privilegij“ (privilegium Fridricianum minus*), ki avstrijskim vojvodom prisvaja imenitne pravice. Ti so po njem dobili dedinsko pravico v moškem in ženskem kolenu in izključno sodno oblast v vojvodini. Po njem so bili primorani obiskovati le državne zборе v Bavarskej ter cesarjem pomagati le v vojskah ob avstrijskih mejah. — Bil je tudi prvi avstrijski vladar, ki si je Dunaj izvolil za svoje stolišče. Tu si je sozidal dvorni grad („Am Hof“) in poklical učene škotske menihe v deželo („Schottenkloster“), da so tudi po njej razširjali razne znanosti.

Leopold V. (Krepostni, 1177—1194), Henrikov sin in naslednik, se je udeležil tretje križarske vojske, kjer ga je baje Rihard Levosrčni hudo razžalil. Tega angleškega kralja je pozneje Leopold vjel, nekaj časa ga imel v zaporu na gradu Dürensteinu, potem pa ga je izročil cesarju Henriku VI., ki mu je dal tudi nekaj angleške otkupnine. Zato ga je papež izobčil iz cerkve, s katero se je še le na smrtni postelji zopet spravil. Najvažniša dogodba njegovega vladarstva pa je pridobitev Štajerskega (1192).

*) Ponarejen pa je dosta mlajši „veči privilegij“ (privilg. F. majus), ki avstrijskim vojvodam prisvoja neprimerne časti in pravice.

Sredi 10. stoletja ste bili na sedanji štajerski zemlji dve mejni grofiji: dolenja (savinjska ali podravska) in gorenja krajina. Sprva ste zavisali od vojvodine Koroške, a od te ste bili sredi 11. stoletja za zmirom ločeni. V gorenji krajini (obsegala je blizu sedanje gorenje Štajersko pa nekaj Avstrije in Ogerske) so po smrti (1055) Gotfrida, zadnjega grofa iz rodbine lambaške in velške, vrhovno oblast dobili grofje traungavski ali po njih gradu Stiraburg, Stira (na enako zvani reki) tudi štajerski imenovani. Po njih se je pozneje vsa dežela zvala Štajerska („Marchia de Styra“). Štajerski mejni grofje („Marchiones de Styra“) so po raznem načinu jako razširili svojo oblast. Otakar VII. je z gorenjo krajino celo zjedinił dolenjo, ki je blizu sedanji slovenski Štajer obsegala; podedoval je namreč l. 1140 oblast mariborskih grofov. Tako zjedinjeno štajersko krajino je za Otakarja VIII. povzdignil cesar Friderik I. v vojvodstvo (1180). Ker je vojvoda Otakar VIII. hiral za neozdravljivo boleznijo ter izgubil vse upanje zapustiti kakega potomca, odstopil je Štajersko po dedinski pogodbi sorodniku Leopoldu V., vojvodi avstrijskemu, v kar so tudi zbrani štajerski stanovi privolili (1186). Po smrti Otakarja VIII. (1192) potrdil je cesar Henrik VI. vojvodi Leopoldu novodobljeno oblast.

Po Leopoldovi smrti sta si sina delila vojvodstvi: starejši — Friderik I. (Katoliški, 1194—1198) je dobil Avstrijo, mlajši — Leopold VI. (Slavni, 1194—1230) pa Štajersko. Po smrti Friderika (1198) je Leopold VI. zopet zjedinił deželi ter ju kaj slavno vladal. Temu se ni čuditi, ker je v sebi zjedinił vse izvrstne lastnosti: bil je slavljen junak, izveden politik, skrben gospodar in človek blagega srca. Sprejel je križ ter se je hrabro vojeval zoper mohamedance v (Španiji, 1212), Egiptu in Palestini (1217—1218). V nemških in italjskih homatijah držal je s cesarjem Friderikom ter med tem in papežem večkrat posredoval. Zato ga je cesar tudi pri vsakej priliki odlikoval ter svojega sina in določenega naslednika Henrika zaročil z Leopoldovo hčerjo Margerito. — Za notranji mir in blagor svojih podanikov skrbel je z modrimi zakoni; podpiral je kupčijo in obrtnijo; Dunaju je podelil skladališko pravico, raznim mestom pa posebna pravstva (Ennsu, 1212; Dunaju, 1221). Po tej poti se je toli pomnožilo bogatstvo njegovih dežel, da so samo Leopoldovi dohodki na leto iznašali 60000 mark srebra (okoli 2 milij. goldinarjev) in Dunajski bogateci denarja niso več šteli, ampak ga le merili. Pospeševal je tudi umetnosti, zlasti pesništvo. Najimenitiši pesniki nemški kakor Valter von der Vogelweide, Henrik Ofterdinški, Reinmar Zweterski in drugi so se shajali na slavnem njegovem dvoru. Pozabil tudi ni cerkve ter je ustanovil samostan Lilienfeld. Močno je olepšal svoje stolišče (sedanji Schweizerhof), kjer je sezidal tudi cerkev sv. Mihaela.

Friderik II. (Bojeviti, 1230—1246) je bil zadnji vladar iz babenberške rodbine. Bil je zelo vroče in nemirne krvi ter je pravico najrajši meril po svojem meči. Upokoril je uporne velikaše svoje države, zlasti kuenrinška brata. Leta 1234. je pomnožil svoja

posestva, ktera je bil uže oče njegov na Kranjskem nakupil, ter se je prvi imenoval „gospoda kranjske dežele“.

Kranjska (Carnia ali Carniola, v starih listinah tudi Chraina marcha) je po nekterih uže od nekdanj imela slovenske prebivalce; po drugih pa je te najpozneje dobila v drugi polovici 6. stoletja. Kot del vojvodine furlanske je bila dežela mnogo časa podložna državi langobardski v severni Italiji. Pozneje je bila Kranjska zdaj samostalna krajina (marka), zdaj pridružena Koroškej. Še pozneje je imela lastne vladarje, ki so v Goričah pri Kranji stolovali ter se mejni grofje kranjski imenovali. Nekoliko je je bila tudi v oblasti drugih, tujih gospodov. L. 1077. je podelil cesar Henrik IV. Notranjsko kot državni fevd oglejskemu patriarhu Eberhardu. Z oglejskimi patriarhi so se na Kranjskej za predstvo poganjali brizinški škofje, ki so imeli tu razen Škofje Loke še druga obširna posestva. Velik del teh posestev je kupil babenberški vojvoda Leopold VI. od brizinškega škofa Gerolda (1229); ta posestva je pomnožil njegov sin Friderik II. ter je bil v resnici najmočnejši gospod na Kranjskem. Po smrti Frideriku II. je bila dežela jako razkosana. Lastili so si jo goriški grof Majnhard, oglejski patriarhi, brizinški škofje in koroški vojvoda iz sponheimskega rodu. Najimenitnejši del dežele so imeli v oblasti koroški Sponheimi (Ulrik), katerih naslednik in dedič je bil Přemislidc Otakar II. (1269).

Friderik Bojevit se je tudi sprl s cesarjem Friderikom II., ker je podpiral uporne Lombarde ter se zavezal s svojim svakom, cesarjevim sinom Henrikom, ko se je ta vzdignil zoper očeta. V tej vojski s cesarjem je izgubil skoro vso svojo oblast ter se le v trdnem Dunajskem Novem mestu uspešno branil mnogoštevilnim sovražnikom. Ti bi ga bili popolnoma zatrli, ko bi se ne bil spravil s cesarjem. Pomiril se je tudi s češkim kraljem Václavom I. ter z njegovim sinom Vladislavom zaročil svojo ujno Jero. Poslej se je bojeval še z ogerskim kraljem Belo IV., kteremu Friderik Bojevit v vojski zoper Mongolce ni bil hotel pomagati. Ko je Bela IV. napadel Avstrijsko, premagal ga je sicer Friderik v krvavi bitki ob Litavi (1246), pa izgubil je tu svoje življenje. Tako je ž njim izmrla preslavna rodovina babenberška — v moškem kolenu, in začne se avstrijsko medvladje (1246 – 1282).

B) Ogersko kraljestvo.

Madjarji (Ogri) so se polastili srednje-donavske planjave, ki je bila črez in črez od Slovanov poseljena. Bili so po polnem surovi, kajti njih jezik nima za najnavadnejše stvari in razmere lastnih — madjarskih besed, ampak dotične izraze so si Madjarji z rečmi izposodili iz slovanščine. Hudo so tlačili podjarmljene Slované, pa še huje razsajali po vseh sosednih deželah. Po bitki na Liškem polji (955) so odjenjali napadati zahodne dežele ter se s časom privadili bolj urejenega, stalnega življenja, ki je prva podloga vsemu človeškemu napredku. Uže v 10. stoletji se je razširjalo kr-

ščanstvo med Ogri, nekaj iz Bizanca, nekaj pa z Nemčije; utrdilo pa se je stoprv pod knezom Gezo iz vladarske rodbine Arpadove, še bolj pa pod njegovim sinom Štefanom Svetim (997—1038), ki se je bil poročil z Gizelo Bavarsko, sestro cesarja Henrika II. Štefan je ustanovil 10 vladikov in z metropolitansko cerkvijo v Ostrogonu, potem mnogo samostanov (sv. Martin) in bolnišnic, celó v Rimu in Jeruzalemu. Leta 1000 mu je podelil cesar Oton III. kraljevi naziv, učeni papež Silvester II. pa je poslal pobožnemu kralju dragoceno zlato krono ter mu dal častni naziv „kralj apostoljski“ (apostolicus) in s tem tudi več prevažnih pravic. Papež ga je namreč postavil za svojega namestnika na Ogerskem ter mu dovolil, da se sme v znamenje te časti papežev križ pred njim nositi. Imel je pravico ne le ustanovljati vladikovine, ampak jih tudi nadzorovati in škofo vanje postavljati. S to krono so kronali vse naslednje kralje ogerske (razven Jožefa II.) in naš vladar ima še danes kot ogerski kralj naziv „apostolsko veličanstvo“. Podvrget si je tudi posamične rodovne kneze ter tako ustanovil državno enoto. Deželo je razdelil v županije (komitate) z župani na čelu. Med raznimi dvorskimi uradniki najimenitniši je bil palatin. Proglasil je tudi mnogo zakonov, ki so bili po bavarskem in frankovskem izgledu izdelani. Da bi se omika med surovimi pastirskimi Madjarji bolj vkoreninila in hitreje razvijala, pospeševal je na vso moč naseljevanje tujih (zlasti nemških) poljedelcev in obrtnikov po Ogerskem; tudi je sklical mnogo učenjakov in umetnikov v deželo.

Po njegovi smrti (1038) so pogostoma razsajali hudi razpori po Ogerskem, nekaj zato, ker kraljeva rodbina (arpadska) ni imela določene dedinske pravice, nekaj pa sprva tudi zato, ker je močna stranka med Madjarji črtila krščanstvo in vse naredbe Štefana Svetega. V teh razprtijah je morala dežela enkrat (1044; kralj Peter) celó priznati vrhovno oblast nemških cesarjev. Kljub temu neizogledno so se Madjarji vendar kaj zgodaj polastili Erdeljskega in konci 11. stoletja Hrvaško-slavonskega.

V Hrvatih je s Stjepanom II. izmrla (1090) kraljeva rodbina in nastali so hudi notranji prepiri med strankami ter toliko časa trpeli, dokler ni najmočnejša stranka izvolila ogerskega vladarja Ladislava Svetega za kralja (1091). Ta je ustanovil za Hrvatsko vladikovino zagrebško. Njegov naslednik Koloman (1095—1114) je Benečanom vzel Dalmacijo ter jo združil s „trojedno kraljevino“.

Naslednje čase je zeló rastla moč ogerskega plemstva v večnih notranjih razporih. Kralj Andrej II. (1205—1235) je iskal zoper njo pomoči pri ogerski duhovščini in pri papeži Inocenci III. A temu so se uprli posvetni plemenitniki ter celó kraljico Jero umorili (1213). Ko je kralj zopet nekaj pomiril deželo, udeležil se je križarske vojske v sveto deželo (1217; Leopold Sveti). Vrnivši se je našel državo v največem neredu in največi denarni stiski. O tej zadregi so ga prisilili plemenitniki, da je izdal „zlato pismo“ (bull

aurea, 1222), v katerem so velikaši (magnatje) razven drugih pravic zadobili prostost davka in vojaščine zunaj dežele, grajščinsko sodnjo oblast in celó nevarno pravico oborožiti se zoper lastnega kralja, ko bi ta prelomil eno teh plemenitniških predpravic. Tudi duhovščini je moral kralj pismeno potrditi vse tadanje nje pravice. Na ta način je bila kraljeva oblast silno omejena in upori plemenitnikov so se poslej po gostem ponavljali. Zato je

Bela IV. (1235—1270), Andrejev sin in naslednik, posebno podpiral meščane, da bi ž njimi ložje krotil duhovščino in plemstvo. Kar so prihruli divji Mongoli (Batu) v deželo, premagali kralja pri Mohi (1241), siloma vzeli Pešto in Ostrogon, oblegovali Stolni Belgrad, ropali in strahovito razsajali po deželi. Povsodi so preganjali nesrečnega kralja, ki jim je nazadnje prek Hrvaške in Dalmacije ušel na dalmatinski otok Rab (Arbe). Še le po odhodu (1242) Mongolcev se je Bela IV. vrnil v svoje upustošeno kraljestvo. Sedaj se je zapletel v vojsko z Friderikom Bojevitim, ki ga je bil prej pustil brez pomoči in sedaj treh njemu prepuščenih županij vendar ni hotel vrniti. Ta vojska se je nehala s smrtjo Friderika Bojevitega (1246). Srečen je bil Bela sprva v pravdi o babenberški dedščini. Po smrti njegovega sina Stefana V. (1270—1272) in vnuka Ladislava IV. (1272—1290) kraljeval je Andrej III. (1290—1301), zadnji vladar iz Arpadove rodovine. Njegovemu kraljestvu so nasprotovali Habsburgovci v Avstriji in papež v Rimu, ki se je pote goval za Anjouine na Neapolitanskem. A kljubu temu se je Andrej III. do smrti ohranil na ogerskem prestolu.

C. Češka oblast.

Slovanom na Češkem je po Samovi smrti vladal neki Krok in po njegovi smrti Libuša, njegova hči. Ta kneginja je bila, kakor pripoveduje kraljedvorski rokopis, zeló učena, bistroumna in duhovita; zaročena je bila s Přemislom, od ktere ga izvira slavna vladarska rodovina Přemislidov na Češkem. Slovanski apostelj Metodij je za časa vojvode Bořivoja in njegove žene sv. Ljudmile oznanoval krščanstvo po deželi, katero pa je poslej za malo časa zatrla kneginja Drahomira. Ko je bila ta s prestola pregnana, razširjal in utrjal je posebno nje sin in naslednik Vaclav Sveti (928—936) krščanstvo med svojimi rojaki. Za vojvode Boleslava II. je bila v Pragi ustanovljena škofija (973), katero je prvi vodil neki saski menih Ditmar, potem pa domačin sv. Vojteh (Adalbert); ta je nazadnje pri malikovalskih Prusih oznanoval krščanstvo ter tu kot mučenik umrl. — Razni češki knezi so skušali iznebiti se nemške vrhovne oblasti ter so se mnogo vojskovali z nemškimi cesarji, a le nekterim se je to za nekaj časa posrečilo. Med temi se je najbolj odlikoval Břetislav (češki Ahil, 1037—1055), ki je nazadnje zopet priznal nemško nadoblast, a svojemu sinu Spitignevu zapustil dobro utrjeno državo. Tega naslednik Vratislav II. (1061—1092) je bil neprestano zvest nemškemu cesarju v boji s

papežem ter je od njega dobil kraljevo dostojanstvo, pa le za svojo osobo (1086). Za njega je bila tudi ustanovljena olomuška vladikovina (1263?).

Cesar Friderik I. je vojvodi Vladislavu II. (1140—1173) podelil celó podedljivo čast kralja češkega (1158), a po njegovi smrti jo zopet odpravil, ker se je bil Vladislav ž njim sprl. Po raznih notranjih borbah je stopil Přemisl Otakar I. (1197—1230) na češki prestol ter deželo kmalu umiril. V vojski med Filipom staufovskim in Otonom IV. se je jako previdno obnašal. Sprva je držal z močnim Filipom, ki mu je zato podelil kraljevo krono; ko je pozneje prestopil k Otonu, potrdil mu je ta kraljevo čast, kar je tudi rimski papež odobril (1203). Poslej je znova pristopil k Staufovcem ter jih celó po Filipovi smrti podpiral. Zato mu je cesar Friderik II. podelil „zlato pismo“ (bullā aurea, 1212). V tem je potrdil češko kraljestvo, odvezal češke kralje dolžnosti udeleževati se nemških državnih zborov razven v Meziboru, Bambergu in Norimbergu ter jim podelil mnogo novih pravic. — Bretislavova dedinska postava o nasledstvu po starosti je bila vzročila premnogo notranjih borb in razprtij, ki so razvitku češke oblasti toli škodile. Otakar I. je l. 1216 odpravil to postavo ter vpeljal zakon o nasledstvu po prvorojenstvu. Dalje je prenapredil razmerje med Češkim in Moravskim, ki je bilo odslej češkemu kralju kot fevd podložno. Nasledoval ga je

Vaclav I. (1230—1250), ki se je mnogo bojeval s Friderikom II. Bojevitim. Leta 1241 se je zopet ž njim pomiril (zaroka Jere z Vladislavom). Na to je šel v Sleziijo, da bi Henrik Pobožnemu pomagal zoper Mongolce; a prišel je prepozno, ker Mongolci so bili uže popolnoma potolkli slezijsko vojsko. Po odhodu teh azijskih čet se je zopet sprl s Friderikom Bojevitim; ker je ta svojo ujno Jero hotel poročiti s cesarjem Friderikom II. Vender se je temu ustavila kneginja sama ter se izrekla za češkega kneza Vladislava. Ko je ta še pred očetom umrl, nasledoval ga je mlajši sin Přemisl Otakar II. (1253—1278), ki se je vtikal tudi v prepire za babenberško dedščino.

Avstrijsko medvladje in država Přemisa Otakarja

(1246—1278).

Ker Friderik Bojeviti ni zapustil lastnih dedičev, nastale so po njegovi smrti v avstrijskih deželah neskončne homatije. Od Babenbergov*) ste živeli še dve ženski: Margerita, sestra zad-

*) Rodovnik zadnjih Babenbergovcev.

Leopold

Margarita zaročena:	Friderik	Henrik	Friderik II.	Konstanca, zaročena
1. s Henrikom	Henrik	† 1227	1230—1246	s Henrikom Mišenj.
2. z Otakarjem II.		Jera, zaročena:		Albert Ditrih.
		1. z Vladislavom		
		2. z Arminijem	Friderik † 1268	
		3. z Romanom iz Haliča,	Neža	

njega vojvode, in Jera, ujna njegova. Opiraje se na mali privilegij Friderika Rudečebredca, prisvajali ste si obe pravico do vojvodin. Za Jero se je potegoval tudi papež, ker je bila po smrti Vladislava (prvega moža) za moža vzela mejnega grofa Arminija Badenskega, ki je bil velfski stranki udan. A cesar Friderik II. se ni oziral na njijine pravice, ampak je hotel vojvodini kot izpraznjena državna fevda prisvojiti si. Postavil je namestnika, ki sta deželi vladala. Po cesarjevi smrti (1250) so se razpori zarad babenberske dedščine še pomnožili, kajti sedaj sta sosedna vladarja (ogerski in češki) skušala deželi si pridobiti. Mejni grof moravski Přemisl Otakar II., sin češkega kralja Vaclava, pridobil je v Avstriji zase mogočno stranko, prišel z vojsko v deželo ter jo pregnavši od papeža izobčenega namestnika posedel in znova uredil (1251). Da bi si tudi pridobil neko dedinsko pravico, oženil se je z uže postarno Margerito (1253). Na to se je tudi Jera, uže drugikrat vdova, omožila z Romanom Hališkim, vnukom ogerskega kralja, ter je temu (Bela IV.) izročila svoje dedinske pravice. Bela je pridrl z vojsko na Štajersko, posedel deželo, katero bi bil tudi Otakar rad dobil. Vsled tega se vname vojska mej Otakarjem in Belo, in ta je češkega kralja celó v Avstriji kmalu potisnil na severno stran Donave. Sedaj je papež med njima posredoval, tako da sta sklenila mir Budimski (1254): Otakar je obdržal Avstrijo, Bela pa Štirska. A kmalu so se Štajerci uprli zoper samovoljne Madjarje, nekaj svoje tlačitelje pregnali, nekaj pa pomorili in Otakarja v deželo poklicali. V novi vojski med Belo in Otakarjem so bili Ogri pri Kroissenbrunn ob Moravi tako določno premagani, da se je Bela zase in za svojega sina odpovedal Štajerske (1260).

Tako je Otakar II. postal eden najmočnejših vladarjev tedanjega časa. Pa kmalu je po novih pridobitvah še bolj razširil svojo državo. Podedoval je namreč dežele svojega stričnika, Ulrika Koroškega. H Koroškej je spadal ondaj velik del Kranjske s Furlanijo in Istro.

Koroška je dobila ime od slovanskih Korotánov, ki so najbrže uže za Rimljanov tu bivali. Po salzburških škofih se je razširjalo krščanstvo po deželi. Konci 6. stoletja so živeli pod težkim jarmom obrovskim. Vrh tega so jih neprestano napadali ropoželjni bavarski vojvode. Obrovske in frankovske sile jih je v 7. stoletji rešil slovanski kralj Samo ter njih deželo združil s svojim kraljestvom. Po njegovi smrti so se nekaj časa sami vladali. L. 748. so pa morali priznati nadoblast frankovskih kraljev (neposredno bavarskih vojvod). Po zmagi Karla Velikega nad Obri je Koroška kot mejna grofija (krajina korotanska) dobila mnogo nemških naselnikov. Korotáni so obdržali sicer domače poglavarje, kneze in župane, pa te so nadzorovali kraljevi namestniki bavarski. Ko se je bil bavarski vojvoda Henrik Prepiravec uprl zoper Otona II., vzel mu je cesar dežele ter Koroško ločil od Bavarije (976); a še

le Oton III. je to ločitev za zmerom potrdil (995). Koroško vojvodino je takrat dobil grof Vormsfeldski. Po njegovi smrti so se koroški vojvode jako menjavali; med njimi najmočnejši je bil Adalbero Eppensteinski, ki je pod seboj imel tudi Veroneško, Furlansko, Kranjsko, Slovensko krajino in Istro (1012). Ko je s Henrikom II. izmrl eppensteinski rod (1122), dobil je Koroško Henrik iz grofovske rodovine sponheimske. Njemu je bil naslednik brat Engelbert, ki je Istro zopet pridobil Koroški. Med Sponheimi se je najbolj odlikoval vojvoda Bernard (1201—1256), ki se je imenoval „gospod na Kranjskem“. Zaročen je bil z Judito, hčerjo češkega kralja Otakarja I.; in ravno ta krvna zveza med češko in koroško vladarsko rodbino je bila pozneje prevelike važnosti. Bernardov sin in naslednik Ulrik III. se je zval „po božji milosti vojvoda koroški, gospod Kranjskega in Slovenske krajine“. Ž njim je izmrla rodovina sponheimska l. 1269., kajti brat njegov Filip je bil nadškof salzburški. Ta si je celó prisvajal dedščino, pa mogočni Otakar ga je srečno premagal in posedel vse podedovane dežele.

Tako je Otakar zdaj gospodoval vsem deželam od Krkonošev do Jadranskega morja. Skrbel je ta „železni kralj“ tudi za njih blagostanje: pospeševal je poljedelstvo, obrtnost in kupčijo; uredil je denarstvene zadeve in podpiral znanosti in umetnosti. Raznim mestom na Češkem in Moravskem je podelil mestna pravstva. Pri raznih slavnostih se je sredi bliščečih dvorjanov kazal v prelepi opravi; zato so mu rekli tudi „zlati kralj“.

V svojej mogočnosti se je Otakar poganjal tudi za nemško krono, a volilni knezi so mesto njega izbrali grofa Rudolfa Habsburškega za cesarja (nemškega kralja). Ker Otakar ni hotel odpovedati se državnih fevdov Avstrije, Štajerske, Koroške, Kranjske in Isterske ter prositi za novo podelitev Češke in Moravske, ker Rudolfa celó priznati ni hotel za nemškega kralja, preklical (1275) ga je Rudolf ter sklenil vojsko zoper njega. Napadel je (1276) Otakarja na treh straneh ter mu v Avstriji, Štajerski in Koroški tako spodkopal moč, da se je češki kralj v veliki zadregi ž njim pogodil. Odpovedal se je babenberških in drugih dežel, ki jih je bil pridobil za avstrijskega (nemškega) medvladja (1276). A ta mir dunajski se ni dolgo ohranil. Otakar namreč ni mogel pozabiti te izgube in ponižbe ter je ponovil vojsko uže drugo leto. Rudolf je takrat med drugimi zavezniki imel močno vojsko Madjarsko na svojej strani. Pri Jeden speugenu (Suhih Krutih) na Moravskem polji se je vnel odločilni boj med njima. Otakar se je bojeval s prečudovitim junaštvom in Rudolfovi vitezi so se bili jeli uže umikati; kar je Milota, poveljnik moravskega krdela, izdal Otakarja, ki je potem zmago in življenje izgubil (1278). Rudolf je zdaj drl na Moravsko ter je sklenil z Vaclavom II., nedoraslim sinom Otakarjevim, pogodbo, po kateri je ta obdržal Češko in Moravsko ter vzel Rudolfovo hčer Juto za ženo.

Upravo Avstrije in Štajerske je Rudolf izročil svojemu sinu Albrehtu, Koroško pa svojemu zavezniku Majnhardu Tirolskemu. Leta 1282. so mu izborni knezi dovolili Avstrijo, Štajersko, Koroško in Kranjsko podeliti svojim sinoma Albrehtu in Rudolfu, kar se je pričo zbranih knezov slovesno zgodilo v Augsburgu 27. dne decembra l. 1282. Poslej (1283) je cesar na prošnjo štajerskih prebivalcev rečene dežele dal samo Albrehtu v last, Rudolfa pa je odškodoval z neko letnino. Tri leta pozneje (1286) je Albreht odstopil očetu Koroško, katero je cesar potem podelil Majnhardu, pokneženemu grofu tirolskemu, ker mu je bil v vojski z Otakarjem največ pomagal; tudi Kranjska je bila temu zastavljena. Tako so prišli Habsburgovci v Avstrijo.

III. Doba.

Vlada Habsburgovcev do stalnega zedinjenja Ogerske in Češke z Avstrijo
(1282—1526).

I. Habsburgovci*) do njih ločenja v dve vrsti (1282—1379).

1) Albreht I. (1282—1308) je po rani smrti brata Rudolfa († 1290) gospodoval vsem habsburškim posestvom: Avstriji pod in nad Anižo, Štajerski in Kranjski pa raztresenim oblastnijam na Švabskem, v Alzaciji in Švajci. Ukrotil je uporne velikaše, zlasti pa uporil Dunaj, ki je takrat uže v tretje nehal biti svobodno, nemškemu cesarju neposredno podvrženo mesto. Potem se je obrnil proti nemškemu kralju Adolfu, ki je bil v bitki pri Gölleheimu (1298) premagan in ubit. Sedaj je bil sam izvoljen za nemškega kralja. Ko je premislilski rod v Češkej izmrl (1306), pregovoril je Albreht mogočno stranko, da je izvolila njegovega najstaršega sina Rudolfa za kralja češkega (1306—1307). Po tega rani smrti so Čehi mesto drugega Habsburgovca posadili Henrika Koroškega na prestol. Ko ravno je Albreht zoper tega zbiral vojsko, umoril ga je strijčnik

*) Rodovnik Habsburgovcev do njih ločitve v 2 vrsti:

Rudolf I.						
Albreht I. 1282—1308					Rudolf † 1290.	
					Ivan Paricida.	
Rudolf † 1307	Friderik lepi 1308—1330	Leopold † 1326	Albreht II. † 1358	Henrik † 1327	Oton † 1339	
					Friderik	Leopold
Rudolf IV. Ustanovitelj † 1365	Friderik † 1362	Albreht III. † 1395 začetnik		Leopold III. † 1386 začetnik		
albertinske vrste. leopoldinske vrste.						

Ivan („Paricida“), kteremu še takrat ni hotel izročiti njegovega očetinstva. (Pravljica o Gesslerji in Landenbergu, o Viljemu Tellu in osvobojenji Švajcarjev.)

2) Friderik Lepi (1308—1330) je po očini smrti vladal avstrijske vojvodine, njegov brat Leopold Hrabri pa prednje avstrijske dežele, kjer se je strahovito maščeval nad moritelji svojega očeta. Sprva so Habsburgovci živeli v sovraštvu z nemškim kraljem Henrikom VII., ki jih je po dolgem obotavljanji l. 1309 v njih posestvih potrdil. Po smrti tega cesarja je bil Friderik Lepi (III., 1313—1330) od edne stranke izvoljen za nemškega kralja; med izbornimi knezi nasprotna stranka mu je pa izbrala protikralja Ludvika (IV.) Bavarskega. Med tema se vname 10 letna vojska, v kterej so Ludviku pomagali Luksenburgovci, Frideriku pa najbolj njegov brat Leopold Hrabri.

Ker je Ludvik podpihoval uporne švajcarske kantone (Švic, Uri in Unterwalden), moral se je Leopold ž njimi vojskovati. A pri Morgartenu (1315) je bil popolnoma pobit. Kantoni so na to sklenili večno zavezo v Brunnenu ter prisilili Leopolda, da je ž njimi sklenil premirje (1318), v katerem je njih državno neposrednost priznal.

V vojski na Nemškem je Ludvik premagal pri Mühldorfu (1322) Friderika ter ga z njegovim bratom Henrikom celó vjel. A kmalu se je vse na boljše obrnilo. Ivan, kralj češki in glavni zaveznik Ludvikov, je bil od tega hudo razžaljen, da Ludvik ni njemu, ampak svojemu sinu (Ludviku) podelil izpraznjeno krajino Brandenburg. Zato se je Ivan pomiril s Habsburgovci ter je zaprtega vojvodo Henrika izpustil domov. Ker je Leopold Ludvika hudo pritiskal z vojsko ter celó papeža in francoskega kralja pridobil za se, pogodil se je Ludvik s Friderikom (v Travnici zaprtim) ter ga osvobodil s tem pogojem, da se z brati odpove nemške kroni. Tudi je moral obljubiti, da se vrne v ječo, ko bi ne mogel izpolniti pogodbe (1325). Ker Friderik ni mogel Leopolda pridobiti za pogodbo, vrnil se je v Monakovo v zapor. V veliki zadregi se je Ludvik delal, kakor da bi ga bila premagala čudovita zvestoba svojega nasprotnika, in je sklenil ž njim drugo pogodbo, po kterej naj bi odsihmal oba skupno vladala. Ker tega knezi izborniki niso odobrili in je Leopold Hrabri kmalu potem (1326) umrl, prepustil je Friderik nemške zadeve Ludviku ter je do svoje smrti (1330) skrbel le za avstrijske dežele. Nasledovala sta ga brata

3. Albreht II. (1330—1358) in Oton Veseli († 1339), ki sta se za izgubo v Švajci odškodovala na Koroškem.

Majnhard II., grof Tirolski, je bil od cesarja Rudolfa dobil Koroško. Njegov sin in naslednik Henrik ni imel moških potomcev, ampak le dve hčeri, katerih starejša se je Margarita Maultasch imenovala. Zato je dobil od cesarja Ludvika privilegij, po katerem lahko njegovi hčeri podedujete deželi. Ker je bila Margarita Maultasch omožena z luksenburškim knezom Ivanom,

sinom češkega kralja, prišle bi bile Tirole in Koroška Luksenburgovcem v last. Da bi to zabranili, pogodili so se v Hagenau (1330) cesar Ludvik in avstrijska vojvodi; in Oton je v Augsburgu sklenil z njim skrivno pogodbo, po kateri sta Habsburgovca o smrti Henrika Koroškega imela dobiti Koroško in južne Tirole, cesar pa severne. Res sta l. 1335 (Henrik †) Habsburgovca brez upora posedla Koroško in tej zastavljeno Kranjsko, kar jima je tudi s češkim kraljem v Ennsu skleneni mir potrdil (1336). Margarita in nje mož sta pa ohranila Tirole.

Po smrti Otonovi je Albreht sam vladal vse avstrijske dežele ter povsodi kaj spretno zastopal avstrijske koristi. V Tirolah se je Margarita Maultasch ločila od Ivana Luksenburškega ter se omožila s cesarjevim sinom Ludvikom Brandenburškim. Obe stranki ste skušali pridobiti Albrehta, a ta se ni hotel za nobeno izreči. Le pozneje je posredoval med Margarito in papežem, da bi ta priznal nje drugo možitev. Ko se mu je to posrečilo, vzel je mladi tirolski dedič Albrehtovo hči za ženo. — Kolikor časa je živel Ludvik, imel je tega za cesarja; po njegovi smrti pa je precej priznal njegovega nasprotnika Karla IV., kralja češkega, ter je tega toli pridobil za se, da se je Albrehtov najstarejši sin Rudolf zaročil s cesarjevo hčerjo Katarino. — Na stara leta se je moral bojevati s Švajcarji (1352—1355) ter je ohranil okraja Zug in Glarus avstrijski oblasti. — Leta 1355 je proglasil imenitni „hišni red“, po katerem se dežele ne smejo deliti in upravlja jih najstarejši sin. Rekli so mu „Hromi“, ker ga je bil strup pohromil, drugi pa „Modri“, ker je kot modri oče skrbel za svoje podložnike. Nasledoval ga je najstarejši sin

4) Rudolf IV. Ustanovitelj (1358—1365). Da bi, razžaljen po „zlatem pismu“, povečal čast svoje rodovine in razširil nje oblast, pozival se je na podvrženo dokaznico, tako zvaní večji privilegij (privilegium Fridricianum majus), po katerem bi bil cesar Friderik I. podelil avstrijskim vojvodam neomejeno cesarsko oblast med mejami njih države in častni naziv „nadvojvoda“. Ker mu cesar Karl IV. ni hotel priznati tega pisma, razprl se je z njim. Nazadnje je med njima posredoval ogerski kralj, tako da je Rudolf v miru Budejeviškem odstopil od svojih tirjatev (1361). Isto leto je začel vojsko s patriarhom oglejskim ter jo z malimi pridobitvami srečno končal. Pri tej priliki je z Majnhardom VIII., grofom goriškim, sklenil dedinsko pogodbo, po kateri naj bi kosovi Kranjskega in Slovenske krajine po Majnhardovi smrti (ko bi brez lastnih zakonskih dedičev umrl) se združili s habsburško oblastjo. To se je leta 1374. tudi izvršilo. — Imenitna dedinska pogodba zastran vzajemnega podedovanja z Ludvikom Velikim, kraljem ogerskim (1362), in Karlom IV., kraljem češkim (1364). Res da ni bila ta pogodba na Češkem in Ogerskem od stanov priznana, vendar je nekaj pripravljala poznejše zedinjenje Češke in Ogerske z Avstrijo. Z ogerskim kraljem se je bil še posebno po-

godil, ker je potreboval močnega zaveznika, da bi lože habsburški oblasti pridobil Tirole (1363).

Tirole so spadale sprva nekaj k Bavarskej vojvodini, nekaj pa h Koroškej. Pozneje je cesar Konrad II. (1027) zaradi imenitnega pota v Italijo v deželi skušal pridobiti zvestih slednikov ter je obširne okraje podelil škofom briksenskim in tridentinskim v neposredno oblast. Po preklicanju Henrika Leva (1180) so zadobili tudi razni posvetni grofje v svojih posestvih neposredno oblast. Najimenitejši med vsemi posvetnimi oblastniki so bili tirolski grofje, po dedinskem gradu ob Adiži tako imenovani, in pa bavarski grofje iz Andeksa. Tem je cesar Friderik I. podelil vojvodsko čast in zvali so se od takrat po svojem glavnem mestu Meranu na Adiži: „vojvode meranski“. Ko je izmrla ta mogočna rodbina (1248), podedoval je grof tirolski Albreht III. skoro vso njih lastnino. Ta se je tudi srečno bojeval z eppanskimi grofi ter jim vzel skoro vso njih grofovino. Temu tirolskemu grofu gre po takem zaslugi zedinjenja razkosane tirolske dežele v politično celoto in enoto, ki se je po njegovem rodbinskem gradu Tirolska imenovala. Ker je leta 1253. umrl brez moških dedičev, bil mu je naslednik njegov zet Majnhard iz Gorice. Tega Majnharda sinova sta si zopet delila gospodstvo. Majnhard II., starši sin, je dobil Tirole ter je bil ustanovitelj tirolske vladarske vrste, mlajši sin Albreht pa je dobil Goriško. Majnharda II. je nasledoval Henrik, tega pa Margarita Maultaška, ki se je bila v drugič omožila z Ludvikom Brandenburškim. Rudolf IV. je zaradi tega Margarito po polnem spravil s papežem. Iz hvaležnosti je Margarita sklenila v Monakovem (1359) skrivno pogodbo, po kateri imajo Habsburgovci dobiti Tirole, ko bi ona, nje mož in nje sin umrli brez zakonskih lastnih dedičev. Ko je l. 1361. umrl nje mož, 1363 pa tudi nje sin Majnhard III., šel je Rudolf v Tirole, kjer mu je Margarita potrdila prejšnjo pogodbo in tudi deželo izročila. Stanovi tirolski so to odobrili v Bolzanu, cesar Karl pa v Brnu (1364).

V svojih deželah je Rudolf IV. zatrl vse samostalne oblastnike ter uredil denarstvo in davkarstvo. Kakor njegov tast cesar Karl IV. pospeševal je tudi znanosti in umetnosti. Ustanovil je l. 1365 vseučilišče dunajsko ter jel zidati imenitno stolno cerkev sv. Štefana.

5) Po prerani njegovi smrti sta vladala brata mu Albreht III. (s kito, 1365—1395) in Leopold III. (1365—1386). Z Bavarskim sta nadaljevala vojsko zaradi Tirol ter jo l. 1369. srečno končala. Leta 1374 sta po smrti Albrehta Goriškega dobila njegova obširna posestva v Kranjskej in Istri. Ker sta bila toli različnega značaja, delila sta nasproti hišnemu redu habsburške dežele — končno l. 1379: Albreht, začetnik albertinske vrste, je dobil Avstrijo pod in nad Anižo, Leopold, začetnik leopoldinske vrste, pa sprva le Tirole in prednje-avstrijske dežele, po- slej tudi Štajersko, Koroško, Kranjsko in Slovensko krajino.

2. Ogerske dežele za Anjouskih kraljev

(1301—1382).

Z Andrejem III. je pomrl moški zarod arpadski na ogerskem prestolu (1301) in velikaši so volili novega kralja; nekteri so izvolili Karla Roberta Neapolitanskega, nekteri pa Vaclava III., kralja češkega; oba sta bila izmrli Arpadovcem v sorodu.* Po hudih razporih se je moral Vaclav III. umakniti, ker je papež Bonifacij s cerkvenimi velikaši potegnil se za Karla Roberta (1301—1342). Ta je, v obče priznan, skrbel za mir in red v deželi ter bil eden najizvrstnejših kraljev ogerskih. Naslednik mu je bil sin

Ludvik Veliki (1342—1382), ki je povzdignil Ogersko do najviše slave in mogočnosti. Deželi je po krvavih bojih pridobil Dalmacijo (1358), potem pa Valahijo in Moldavo, Bosno in Srbijo; in celó Bolgarje je premagal in prisilil, da so priznali ogersko nadoblast (1365 in 1366). Ko so l. 1370 na Poljskem izmrli Piasti, prišel je Ludvik Veliki, kot strijčnik zadnjega piastovskega kralja Kazimira Velikega, na prestol poljski. Tako je bil najmogočniji kralj v Evropi, kajti vladal je črez vse dežele od Baltskega morja do Balkana, Jadranskega in Črnega morja. Skrbel je tudi za notrenje blagostanje svoje države ter pospeševal umetnost, obrtnost in kupčijo. Mestom je podelil marsiktere pravice, a obkladal jih je s težkimi davki. Sezidal je nekaj najlepših stavb na Ogerskem ter ustanovil vseučilišče v Pečuhu (1382). Po njegovi smrti ste se zopet ločili poljska in ogerska država. Poljsko je dobila njega mlajša hči Hedviga, ki se je omožila z litvanskim knezom Jagelo, Ogersko pa starejša Marija, ki se je omožila z Luksenburgovcem Sigismundom.

3. Češko za Luksenburgovcev in časno zedinjeno z Ogersko.

Po smrti nesrečnega Otakarja II. je prišel njegov nedorasli sin Vaclav (1278—1305) na prestol. Ko je sam prevzel vladar-

*) Rodovnik za dnjih Arpadovcev in njih sorodnost z Anjoujevci in Přemislíči:

Andrej II. † 1235		
Bela IV. † 1270		Štefan
		Andrej III. † 1301
Ana, žena Rastislava iz Holiča	Štefan IV. † 1272	
Kunigunda, žena Otakarja II.	Marija, žena Karla Neapoljskega	Ladislav III. † 1290
Vaclav II.	Karl Martel	
Vaclav III.	Karl Robert (1301—1342)	
	Ludvik Veliki (1342—1382)	
Marija, žena cesarja Sigismunda, Hedviga, žena Jagelova.		

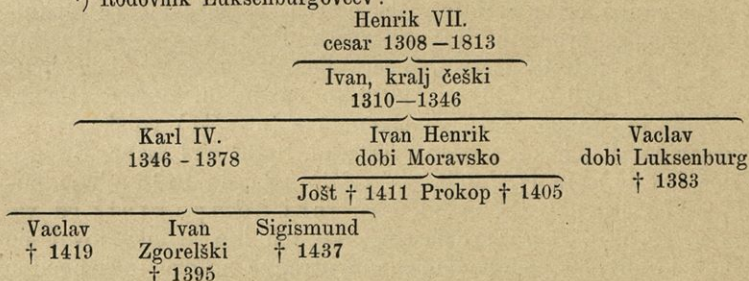
stvo, skušal je s skrbnim gospodarstvom zaceliti rane, ktere so prej nemški zmagalci vsekali češkemu narodu. Tudi na zunanje je bil kaj srečen. Gorenja Slezija je priznala češko nadoblast in po svojej drugej ženi Elizabeti je pridobil Poljsko. Njegovega sina Vaclava (III.) je ena stranka izvolila celó za kralja ogerskega. Med vojsko z ogerskim protikraljem je nenadoma umrl Vaclav II. in njegov sin in naslednik Vaclav III. (1305—1306) se je odpovedal Ogerske. Ko se je ravno napotil na Poljsko, umorjen je bil v Olomuci (1306). Ž njim so izmrli moški Přemislíči.

Vsled tega so se na Češkem začeli tudi razpori, zlasti po enoletnem vladarstvu Habsburgovca Rudolfa (1306—1307), ko je ena stranka izvolila Henrika, vojvodo koroškega, za kralja (1307—1310). Ko je bil ta pregnan, polastili so se Luksenburgovci* češkega prestola (1310—1437).

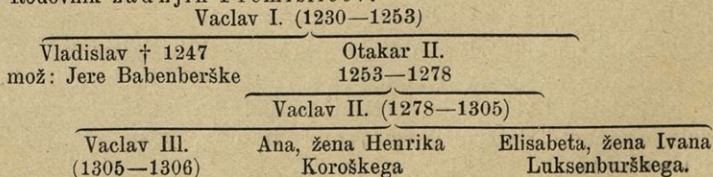
1) Ivan (1310—1346), prvi Luksenburgovec na češkem prestolu, se je poročil z Elizabeto, sestro zadnjega Přemislíča**, ter je tako močno utrdil svojo oblast. Pridobil je Heb in Lužice ter je prisilil vojvode Gorenje in Dolenje Slezije, da so priznali češko nadoblast. Nameroval je tudi Tirole pridobiti (njegov sin Ivan je bil prvi mož Margarite Maultaške), a to mu je spodletelo. Umril je v bitki pri Crecyu (1346). Njegov sin in naslednik

2) Karl (1346—1378) je bil eden najizvrstnejših čeških vladarjev. V Pragi je ustanovil razen drugih cerkva veličastno stolnico sv. Vida na Hradšínah; sezidal je predmestji Malo-stran in Novo-mesto pa velikanski kameniti most prek Veltave. Praško škofijo je povzdignil za nadškofijo (1344) in l. 1348 je ustanovil vseučilišče, prvo v srednji Evropi in v Avstriji. Pospeseval je tudi umetnost, obrtnost, kupčijo in poljedelstvo. Majestas carolina je prvi pisani zakonik češki. V „zlatem pismu“ je določil češkemu kralju

*) Rodovnik Luksenburgovcev :

**) Rodovnik zadnjih Přemislíčev:

prvo mesto med posvetnimi knezi izborniki; kraljestvo pa je potem bilo podedljivo v moškem in ženskem kolenu luksenburške rodovine. Pridobil je nekaj po ženitvah, nekaj po pogodbi velik del Gorenjega Palatinata, Sleško in mejno grofovino Brandenburško. Le škoda, da je pred smrtjo razdelil veliko državo med svoje sinove: Vaclav je dobil Češko, Slezijo in nekoliko Lužic, najmlajši sin Sigismund Brandenburg, srednji sin Ivan pa Lužice; mejno grofijo Moravsko sta imela njegova strijčnika Jošt in Prokop.

3) Vaclav IV. (1378—1419) ni imel očinih lastnosti: bil je sicer po svoji naravi dobrodušen in kaj dobro odgojen, pa jako strasten in pozneje pijančevanju udan. Prvih 10 let je mirno in pravično vladal, pozneje pa je preganjal sumljive mu ljudi, plemenitnike in duhovnike (sv. Jvan Nepomucen). To je Čehe toli razdražilo, da so zoper njega sklenili zavezo („stanovska zaveza“), s katero sta potegnili tudi avstrijski vojvoda Albreht in Vaclavov brat Sigismund. Zavezniki so celó dvakrat vlovili kralja, pa ga vselej kmalu zopet osvobodili. Ker je zanemarjal vladarske dolžnosti, razvila se je brez najmanjših ovir Husova kriva vera, ki je poslej vzročila tako krvave vojske. L. 1400. so ga izborni knezi nemški odstavili ter Ruprehta za cesarja izvolili; vendar se je Vaclav še le l. 1410. odpovedal nemški kroni, ko je bil Rupreht umrl in Sigismund za cesarja izbran. Moravsko in Lužice je zopet zedinil s Češkim. Po njegovi smrti (1419) je njegov brat

4) Sigismund (1419—1437) združil vse češke dežele in s temi sklenil še ogerske, ktere je bil po poroki z dedičinjo Marijo, hčerjo Ludvika Velikega, dobil. A ta mogočni kralj ni bil posebno srečen. Turki so ga hudo potolkli pri Nikopolji ob Donavi (1396) in madjarski velikaši so se mu tudi pogostoma upirali. Cerkveni zbor v Konstanci (1414—1418) je odpravil cerkveni razkol, preklical krivoverske nauke Ivana Husa ter obsodil in sežgal tega razkolnika in njegovega prijatelja Hijeronima Praškega, a Husitov vendar ni mogel zediniti z vesoljno cerkvijo. Začele so se dolge husitske vojske (1419—1436) v katerih so navdušeni Husitje (Žižka, Prokop Veliki in Prokop Mali) Sigismundove (nemške) vojske neprestano premagovali (Žižkovo brdo, Višehrad, Ustje nad Labo, Srebro, Domašlice i. t. d.) in iz dežele poganjali. Še le 1436 jih je pomiril in za se pridobil, ko so bili bazilski kompaktati od vesoljnega cerkvenega zbora proglašeni. Po teh jim je bilo dovoljeno sv. obhajilo tudi pod podobo vina (sub utraque specie) in svobodno pridigovanje verskih resnic v domačem jeziku. Verni husitje so se odslej zvali utrakvisti.

Mejno grofijo Brandenburško je bil Sigismund uže l. 1411. norimberškemu grofu Frideriku iz rodbine hohenzollerske v upravo dal, l. 1415. jo je pa temu po polnem odstopil; vse druge dežele je zapustil Habsburgovcu Albrehtu V., možu svoje edine hčere Elisabete.

4. Habsburgovci po ločitvi v dve vrsti; Avstrija za malo časa združena s Češko in Ogersko.

A) Albertinska vrsta.

Albreht III. je preživel svojega brata Leopolda III. ter je bil varuh njegovim sinovom *. Ko je umrl, razprl se je njegov sin Albreht IV. (1395—1404) s svojim strijčnikom Viljemom ter je na zadnje tega priznal za sovladarja v Avstriji. Ko so mu Vac-lava izročili v zapor, ravnal je ž njim jako lepo in spoštljivo ter pospeševal njega ubeg, zato mu je Vaclav tudi potrdil dedinsko pogodbo zaradi vzajemnega podedovanja. To je tudi priznal Sigis-mund, kralj ogerski, kterega je v homatijah ogerskih podpiral. Ker je bil njega sin in naslednik

Albreht V. (1404—1439) še mladoleten, upravljala sta mu Avstrijo strijca iz Leopoldinske vrste; l. 1411. pa je sam prevzel vladarstvo. Veren katoličan je svojega tasta Luksenburgovca Sigis-munda podpiral v vojskah zoper Husite. Po Sigismundovi smrti jo podedoval njegove dežele in tako Češko in Ogersko za nekaj časa združil z Avstrijo (1437—1457). Ogri so ga precej sprejeli za kralja, le da jim je moral nekaj posebnih pravic priznati. Na Češkem so pa Husitje za kralja proglasili Kazimira Poljskega, ki pa se je moral kmalu Albrehtu umakniti. Tudi za nemškega cesarja je bil izvoljen. Ko je odhajal v vojsko nad turškega sul-tana Murada, umrl je nenadoma l. 1439.

Po njegovi smrti se je v Ogerskej vnela notranja vojska. Ena stranka (slavni Ivan Hunijád je bil nje načelnik) je po-klicala Vladislava III., kralja poljskega, na prestol, druga pa je bila za Albrehtovega sina Ladislava Posmrtnika (Posthumus). Za tega sta se tudi poganjala mogočni grof Ulrik Celjski in cesar Friderik iz štajerske podvrste habsburške. A še le 1444 so ga Ogri priznali (Vladislav je poginil pri Varni) ter Ivana Hu-nijada oklicali za državnega vladnika. Čehi se mlademu kraljiču niso toliko protivili, vendar mu izvolili namestnika, izmed katerih je Jurij Poděbradski kmalu imel vso moč v rokah.

Ker je cesar Friderik pri sebi imel svojega varovanca in tudi ogersko krono, zahtevali so Čehi in Ogri, naj jim ga izroči. Po na-stali vojski se je Friderik moral ž njimi pogoditi (1450). Po tej po-

*) Rodovnik Albertincev in Leopoldincev:

Albreht II., Modri † 1358

Albreht III. † 1395 začetnik Albertincev		Leopold III. † 1386 začetnik Leopoldincev		
Albreht IV. † 1404	Viljem † 1406	Leopold IV. † 1411	Ernest † 1424 začetnik štirske podvrste	Friderik IV. † 1439 zač. tirol. podvrste
Albreht V. † 1439	Friderik V. † 1493	Albreht VI. † 1463	Ernst † 1432	Sigismund † 1496
Ladislav Posthumus † 1457	Maksimilijan I. † 1519			

godbi naj bi Ladislav pri njem ostal do 18. l. svojega življenja. Vsled novih homatij je cesar l. 1452. izpustil svojega varovanca sprva na Dunaj, kjer se je popolnoma udal vplivu mogočnega Ulrika Celjskega. Ta, preselivši se z mladim kraljem na Ogersko, je skušal slavnega Ivana Hunijada spodriniti, kar se mu pa ni posrečilo. Ko je ta z junaškim branjenjem Belega-grada sklenil svoje junaško življenje (1456), jel je Ulrik črtiti njegova sina. Zato ga je Ladislav Hunijad s svojimi spremniki v Belemgradu umoril. Naslednje leto (1457) pa je mladi kralj v Budimu dal Ladislava Hunijada zgrabiti in umoriti. Sedaj je mladi kralj nagloma zapustil razdraženo Ogersko ter je šel v Prago, da bi se tu poročil z Margarito iz Francije. Kar je nenadoma umrl. In ž njim je izginila vrsta Albertinska (1457).

B) Leopoldinska vrsta.

Leopold III., začetnik Leopoldinske vrste, je neprestano skušal pomnožiti svoja posestva. Kupil je mnogo posestev na Predarelskem (Feldkirch, Bludenz) in Švabskem (Freiburg im Breisgau), druga je pridobil na notranjskem Kranjskem in v Istri. Njemu se je tudi prostovoljno udal Trst s svojo okolico (1382). (Tržanje so bili dosihmal zdaj pod beneško, zdaj pod oglejsko oblastjo; časih pa tudi sami svoji. Ker so jih sebični Benečani hudo tlačili, oglejski patriarhi jih pa pred surovo silo niso mogli braniti, sklenili so z Leopoldom konci septembra posebno pogodbo ter priznali habsburško nadoblast.) Zeló nesrečen je bil ta Leopold v vojski s Švajcarji, ki so neprenehoma kratili habsburško oblast ter povsodí podpirali nje protivnike. V bitki pri Sempachu (1386) je izgubil zmago in življenje (Arnold Winkelried). Njegov drugi sin je nadaljeval vojsko, a po pobitji pri Nefälsu (1388) je s Švajcarji sklenil 20letno premirje. Ker sta starejša sina (Viljem in Leopold) brez otrok rano umrla, delila sta si mlajša Ernest in Friderik dedščino tako, da je Ernest dobil Štajersko, Koroško, Kranjsko in Primorske pokrajine s Trstom, Friderik pa Tirole in Prednjo Avstrijo.

z) Tirolska podvrsta (1411—1496).

Friderik IV. („s praznim žepom“, 1411—1439), začetnik tirolske podvrste, se je sprva nesrečno vojskoval s Švajcarji, s katerimi je moral skleniti premirje. Še večja nesreča ga je zudela, ko ga je cerkveni zbor v Konstanci (zarad papeža Ivana XXIII.) izobčil iz cerkve, cesar Sigismund pa preklical (1415). Vsled tega so uustale hude vojske in borbe, v katerih je Friderik izgubil vsa svoja posestva. Nazadnje se je vender njegov brat Ernest zanj potegnil ter prisilil cesarja pri knežjem shodu v Mörsburgu, da ga je pomilostil ter mu znova podelil Tirole v državni fevd; zastavljena posestva je smel odkupiti, prodanih se je pa moral odpovedati (Aargau, Kyburg,

Schaffhausen). Ker je jako varčno gospodaril, odkupil je res vsa zastavljena posestva ter svojemu nasledniku zapustil še velik zaklad. Ta naslednik je bil njegov jedini sin

Sigismund (1439—1496), ki je očino zapuščino kmalu napravil in potem s svojimi dohodki kaj slabo gospodaril. Komaj do-rastel se je razprl s papežem (zarad briksenskega škofa Nikolaja Ku-zana), ki je vojvodo izobčil iz cerkve, deželo pa djal v cerkveno prepoved (pozneje je cesar Friderik IV. posredoval med njim in pa-pežem); ob enem je papež našuntal Švajcarje, da so napadli Sigis-mundova posestva. Da bi se teh lože ubranil, zastavil je prednje-avstrijske dežele Karlu Burgundskemu. A ta zaveza je trpela le malo časa; in po smrti Karla Burgundskega (1477) je Sigismund s Švajcarji sklenil tako zvano „večno zjedinjenje“, po katerem ste si obe strani zagotovili svojo oblast. Ker ni imel otrok, posinil je Maksimilijana iz štajerske podvrste ter mu uže pred svojo smrtjo izročil vladarstvo (1490).

β) Štajerska podvrsta.

Ernest (Železni, 1411—1424), začetnik štajerske podvrste, je bil na duši in telesu kaj krepak vladar. Ko so takrat Turki prvi-krat prek Hrvaške pridrli na Štajersko, šel jim je Ernest s svo-jimi Slovenci (Korošci in Štajerci) naproti ter jih je popolnoma pre-magal. Med četverimi sinovi najimenitniši je bil

Friderik V. (1424—1493), kterega so nemški knezi izborniki l. 1439. izvolili za cesarja (Friderik IV.). Ta je s Štajersko združil grofovino celjsko, ko je z Ulrikom Celjskim bil izmrl zarod celjskih grofov (1456). Skoro isti čas je zedinil Gorenjsko, Do-lenjsko, Metliko, Pivko in več drugih delov Notranjskega v politično celoto, ki se je od l. 1516. zvala „vojvodstvo Kranjsko“. L. 1453. je habsburškim vojvodom svoje vrste podelil nadvoj-vodski častni naziv, kterega se je bil uže Rudolf Ustan-o-vitelj prisvajal.

Ko je l. 1457. izmrla Albertinska vrsta, skušal je Friderik pridobiti češke in ogerske dežele; a to se mu ni posrečilo, kajti Čehi so izvolili Jurija Poděbradskega, Ogri pa Matijaža Korvina za kralja. Zarad vojvodstva avstrijskega pa se je moral bojevati z lastnim bratom, kaj vladohlepnim Albrehtom VI., ki je takrat upravljal prednjeavstrijske dežele ter tam ustanovil vseuči-lišče v Freiburgu i. B. Temu je nazadnje moral na 8 let pre-pustiti celo Avstrijo. Ko je ta l. 1463 nagloma umrl brez lastnih dedičev, zedinil je cesar vse avstrijske dežele razven Tirolskega in Prednje Avstrije.

Po smrti mnogo preganjanega Jurija Poděbradskega (1471) je Friderik hrepenil po češkej kroni ter se zarad tega sprl z ogerskim kraljem Matijašem. Ta ga je napadel z vojsko, po-sedel Dolenje Avstrijsko z Dunajem in ga tako hudo pritiskal, da mu je moral Friderik v miru Gmundenskem (1477) Češko kot

Leta 1253. je dobil goriški grof Majnhard III., mož tirolske grofinje Adelajde, tudi pokneženo grofovino tirolsko, ker je bila tirolska vladarska rodbina izmrla. A uže njegova sina sta si zopet delila gospodstvo: starši njegov sin (Majnhard) je ustanovitelj tirolske vladarske vrste; mlajši z imenom Albreht pa je dobil Goriško ter je začetnik goriške vladarske vrste, ki je l. 1500 izmrla.)

L. 1507. je vsled landshutskega nasledstvenega prepira dobil Kufstein in nekaj drugih posestev na Tirolskem. Konci vojska z Benečani je prisvojil Roveredo in nekatere druge kraje v južnih Tirolah. Svojega sina Filipa Lepega je poročil z Ivano Blazno, ki je po smrti svojih starišev podedovala obširne španske dežele v Evropi in Ameriki. — Pripravljal je tudi pridobitev Češke in Ogerske, ker je svojega vnuka Ferdinanda zaročil z Ano, hčerjo Vladislava, kralja češkega in ogerskega, svojo unukinjo Marijo pa z Vladislavovim sinom Ludvikom. Pri tej priliki (1515) je ponovil stare dedinske pogodbe med Avstrijo, Češko in Ogersko (Bella gerant alii, tu felix Austria nube).

V dednih deželah je močno skrbel za mir in red ter pospeševal obrtnost in kupčijo. Podpiral pa je tudi umetnosti in znanosti. Ustanovil je cesarsko dvorsko knjižnico na Dunaji in zbiral zgodovinske spomenike svoje rodbine. Dunajsko vseučilišče je tačas imelo baje 7000 dijakov.

6. Češko in Ogersko pred zedinjenjem z Avstrijo.

A. Češko je po Ladislavovi smrti vladal izvoljen kralj Jurij Poděbradski (1457—1471), ki je bil prijatelj cesarju Frideriku in poljskemu kralju Kazimiru, ogerskemu kralju Matijašu pa je dal celó svojo hčer Katarino za ženo. Kar je l. 1462. zahteval papež Pij II., Čehi naj opuste bazilske kompaktate. Cesar Friderik je skušal posredovati med kraljem in papežem, a brez vspeha. Papež je pridigoval križarsko vojsko zoper Jurija Poděbradskega ter za njo pridobil kralja Matijaša, kteremu je bila žena Katarina umrla. Zmagal je kralj Matijaš, ker je večina katoliških podanikov v Češkej z njim potegnila ter izdala lastnega vladarja. Kar umrje Jurij Poděbradski.

Čehi so na to izvolili 15letnega Jagelovca Vladislava (1471 — 1516) za kralja, ki se je moral več let bojevati s kraljem Matijašem. Nazadnje mu je v miru Olomuškem (1479) odstopil Moravsko, Slezijo in Lužice ter mu celó naziv kralj češki privolil. — Ko pa je kralj Matijaš umrl, izvolili so tudi Ogri Vladislava za kralja.

B. Tudi Ogersko je po smrti Ladislava V. izvolilo narodnega kralja Matijaša Korvina (1457—1490), ki se je s prva moral bojevati s protikraljem Friderikom. A papež je med njima posredoval mir v Šopronji (1463). Potem se je večkrat vojskoval s Turki. Slavni ta vladar je skrbel tudi za notranje blagostanje svoje dežele: uravnal in zboljšal jej je upravo, držal si stalno vojsko, ohranil no-

tranji mir, poklical več umetnikov in učenjakov v deželo, ustanovil vseučilišče v Budimu, onde zbral imenitno knjižnico ter napravil prvo tiskarno, s kratka storil je toliko za svojo državo, da se čas njegovega vladarstva po pravici imenuje zlati vek ogerskega naroda. Po nenadni smrti njegovi je bil izvoljen

Vladislav, slabotni kralj češki, kteremu so mogočni velikaši kraljevo oblast bistveno vtesnili. Tako je palatin Štefan Zapolja sprožil, da so kralja zavezali sklicavati zборе, h kterim se je vse plemstvo shajalo. Ivan Zapolja je celo nameroval dobiti kraljevo hčer za ženo, da bi si ž njo potrebil pot do prestola. Pri tem se je naslanjal na niže plemstvo. Ko je cesar Maksimilijan opazil to nevarnost, začel je vojsko ter je pridobil Vladislava za se, da je svojo hčer Ano zaročil s cesarjevim vnukom Ferdinandom. — Ko so se hudo tlačeni kmetje uprli zoper ošabne in trdosrčne plemenitnike ter se strahovito maščevali nad njimi (1414), zbral je ošabni Ivan Zapoljski, vojvoda erdeljski, veliko vojsko plemenitnikov ter jih popolnoma pokončal (Juri Doza). — Po očini smrti je kraljeval

Ludvik II. (1516—1526), ki je imel komaj 10 let. Duševno in telesno nerazvit nikakor ni mogel brzdati ošabnih in nemirnih velikašev. Med notranjimi razpori je turški sultan Soliman mu vzel mejno trdnjavo Beligrad (1521); poslej je napadel Ogersko ter je kralja Ludvika v krvavi bitki pri Mohači pokončal (1526).

7. Ferdinand I. stalno združi Češko in Ogersko z Avstrijo.

Ko je umrl Maksimilijan (1519), potrdila sta njegova vnuka (Karl in Ferdinand; nju oče Filip Lepi je bil uže l. 1506 umrl) postavljene namestnike. A zoper te so se uprli stanovi, ter so izvolili odbor, ki je imel avstrijske dežele upravljati. Popolnoma pa se je mir še le povrnil, ko je Ferdinand došel v Avstrijo. Karl, l. 1519 izvoljen tudi za nemškega cesarja, je bil kot prvorojenec po dedinski pravici in po habsburških hišnih naredbah edini vladar velikanski, res svetovni oblasti. Ker je prevedel, da te prevelike države ne more sam dobro vladati, delil jo je s svojim bratom Ferdinandom, kterega je tudi srčno ljubil. Nazadnje (v tretji pogodbi od l. 1522) mu je odstopil vse nemško-slovenske dežele.

Uže l. 1521 se je bil Ferdinand oženil z Ano, sestro češkega in ogerskega kralja. Ko je ta kralj pri Mohači poginil, imel je po raznih pogodbah Ferdinand dobiti Češko in Ogersko. Vender se Ferdinand pri tej priliki ni hotel sklicovati na pravne pogodbe, ampak dal se je v rečenih deželah voliti. Čehi so ga res izvolili za kralja, na Ogerskem je to storila le edna stranka, druga pa je izbrala ošabnega Jovana Zapoljskega za protikralja, ki se je naslanjal na Turke. Kljuba temu se pa Ferdinand I. imenuje ustanovitelj Avstrijsko-ogerske monarhije, ki je vsled zedinjenja merila okoli 4450 □ mirm.

IV. Doba.

Avstrija pod habsburško in habsburško-lotarinško rodovino
(1526—1885).

Kako se je obširnost Avstrijsko-ogerske monarhije v tej dobi preminjala*).

I. Za habsburške rodovine (1526—1740).

Za Ferdinanda I. se je Ogerska razdelila v 3 dele: Severna in zahodna Ogerska (1650 □ mirm) je bila avstrijska, osrednja (750 □ mirm) turška, vzhodna z Erdeljskim (800 □ mirm) pa Jovana Zapoljskega in njegovih naslednikov.

Ferdinand II. je za 30letne vojske (1635) odstopil oboje Lužice (115 □ mirm) saskemu knezu izborniku.

Ferdinand III. je v westfalskem miru (1648) Franciji odstopil habsburška posestva v Alzaciji, Breisach in Sundgau (34 □ mirm.).

Leopold I. je l. 1696 cd vojvode Mihaela (Apafija) dobil Erdeljsko in bližnje ogerske županije, po miru v Karlovcih (1699) pa turško Ogersko razven Banata in malega kosa Slavonije (skup 1770 □ mirm).

Jožef I. je l. 1708. vojvodino Mantuo ($15\frac{1}{2}$ □ mirm) kot izgubljen državni fevd nazaj vzel.

Karl VI. je v miru Rastattskem (1714) dobil od španske dedščine Belgijo, Milansko, Neapolitansko in otok Sardinijo (ktero je l. 1720. zamenil za Sicilijo; skup 1480 □ mirm); leta 1718. je v požarevškem miru od Turkov dobil Banat, Malo Valahijo, Srbijo z Belgradom in severni kos Bosne (807 □ mirm);

leta 1735. je v miru dunajskem odstopil nekaj Milanskega kralju sardinskemu, kraljestvo obeh Sicilij pa španskemu kraljiču (infantu) Donu Karlu (skup 1120 □ mirm), za to pa je dobil Parmo in Piazenzo (58 □ mirm);

leta 1739. je v belgradskem miru izgubil razen Banata vse pridobitve požarevškega mira (533 □ mirm).

II. Za habsburško-lotarinške rodovine.

Marija Terezija je bila omožena s Francem Lotarinškim, ki je za svojo vojvodino Lotaringijo (l. 1738.) dobil veliko vojvodino Toskansko; ta se je tako združila z Avstrijo; v miru Vratislavskem (1742; poslej v Draždanah 1745 in v Hubertsburgu 1763) je odstopila pruskemu kralju Frideriku II. Dolenjo in Gorenjo Slezijo razven Opave, Tešina in Kernovega (skup 380 □ mirm);

*) Nova zgodovina Avstrijsko-ogerske monarhije se je uže prvi semester obravnavala v občni zgodovini, zato bi bilo odveč, tukaj jo še ponavljati.

leta 1748. v miru aachenskem je izročila Donu Filipu Parmo in Piacenzo.

leta 1765. je Francov drugi sin Leopold dobil Toskano ter ustanovil onde drugo lotarinško vrsto.

l. 1772. je dobila M. Terezija pri prvi delitvi Poljske Sipoško, vzhodno Galicijo in Lodomerijo z Zatorom in Osviečimom (skup 830 □ mirm);

l. 1775. je dobila od turškega sultana Bukovino (108 □ mirm);

l. 1779. je dobila v nasledstveni bavarski vojski (mir Tešinski) Innviertel (19 □ mirm).

Franc II. je pri tretji delitvi Poljske l. 1795. dobil zahodno Galicijo s Krakovom (500 □ mirm);

l. 1797. je v miru v Campoformii odstopil Franciji Belgijo, Modenskemu vojvodi (tretja lotarinška vrsta) Breisgau, Cisalpinski republiki pa Lombardijo (skup 362 □ mirm) in dobil je Benečijo in beneško Istro in Dalmacijo (skup 361 □ mirm);

leta 1801. v lunevilleskem miru je izgubil zadnja posestva v Švajci (19 □ mirm);

leta 1803. je dobil brixensko in tridentinsko škofijo (50 □ mirm), veliki vojvoda toskanski pa Salzburško in Berchtesgaden;

leta 1805. v miru požunskem je izgubil Istro, Benečijo in Dalmacijo (Italiskemu kraljestvu), Tirole s Predarlskim (Bavarski) in vse prednje-avstrijske dežele (Bavarski, Würtemberški in Badenski) (skup 673 □ mirm), za to pa je dobil samo Salzburško in Berchtesgaden (93 □ mirm);

leta 1809. v dunajskem miru je odstopil Franciji: Gorenje Koroško, Kranjsko, Goriško, Trst, avstrijsko Istro in zahodno Hrvaško to stran Save; Bavarski: Salzburško in Berchtesgaden, Innviertel in nekaj Hausruckviertela; Ruski: del vzhodne Galicije; in veliki vojvodini Varšavski: zahodno Galicijo (skup 1114 □ mirm);

v pariških mirih in na dunajskem shodu je Avstrija zopet dobila skoro vse zgubljene dežele, tako da je merila 6776 □ mirametrov.

Ferdinand Dobrotljivi je l. 1846. pridobil Krakov z okolico (12 □ mirm) ter ga združil z Galicijo.

Fran Jožef je l. 1859. Italiskemu kraljestvu odstopil Lombardijo (203 □ mirm), l. 1866. pa Benečijo (251 □ mirm);

leta 1878. je dobil od Turkov Ada-Kaleh (otok pri Ršavi) in Spuž na južnem konci Dalmacije, potem pa Bosno, Hercegovino in Novipazar (605 □ mirm).

II. Zemljepis.

A. Prirodoznanski zemljepis.

Lega in meja celega cesarstva.

Avstrija ali Avstrijsko-ogerska monarhija se po zemljepisni legi prišteva državam srednje Evrope ter se razprostira med $42^{\circ} 10'$ in $51^{\circ} 3'$ s. š. in med $9^{\circ} 32'$ in $26^{\circ} 21'$ v. d. od Greenwicha; razpeta je tedaj čez 9° zemljepisne širine in skoro čez 17° zemljepisne dolžine, t. j. najbolj severna in najbolj južna točka ste 1080 km narazen, najbolj zahodna in najbolj vzhodna pa 1300 km . Razložek po času med tema točkama? — Meji na zahodu z Italijo, Švajco, Lichtensteinom in Bavarsko, na severji s Sasko, Prusko Slezijo in Rusijo, na vzhodu z Rusijo in Rumunsko, na jugu pa z Rumunsko, Srbijo, Turčijo, Črnogoro, Jadranskim morjem in Italijo. Povodna meja (ob Jadranskem morji 1680 km ob Bodenskem j. pa 23 km) znaša okoli 19% vsega oboda.

Površina cesarstva in njegovi deli.

Avstrija, ena izmed šestorice evropskih velemoči, meri okoli 624000 km^2 . ter šteje okoli 38 milijonov ljudi. Po posebni pogodbi se deli v dve neenaki polovici. I. v „avstrijsko državo“ ali dežele v državnem zboru na Dunaji zastopane in II. „kraljestvo ogersko“ ali dežele ogerske krone; kot III. skupino bi jej prišteli novodobljeni deželi Bosno in Hercegovino z Novim Pazarom.

I. V državnem zboru zastopane dežele (300000 km^2):

1.	Nadvojvodstvo Avstrijsko pod Anižo	meri	19800 km^2 .
2.	„ Avstrijsko nad Anižo	„	12000 „
3.	Vojvodstvo Salzburško	„	7200 „
4.	„ Štajersko	„	22500 „
5.	„ Koroško	„	10400 „
6.	„ Kranjsko	„	10000 „
7.	„ Primorsko	„	8000 „
	a) Trst z okolico	„	95 „
	b) Poknežena grofija Goriška in Gradiška	„	2918 „
	c) Mejna grofija Isterska	„	4954 „
8.	Poknežena grofija Tirolska s Predarelskim	„	29300 „
	a) Tirole	„	26700 „
	b) Predarelsko	„	2600 „
9.	Kraljestvo Češko	„	52000 „
10.	Mejna grofija Moravska	„	22200 „
11.	Vojvodstvo Slezijsko	„	5100 „

12. Kraljestvo Galicija in Vladomirija	meri 78500 <i>km</i> ²
13. Vojvodstvo Bukovinsko	" 10500 "
14. Kraljestvo Dalmacija	" 12800 "

II. Ogerske dežele (324000 *km*²).

1. Kraljestvo Oggersko	meri 225400 "
2. Reka z okolico	" 19 "
3. Velika knježevina Erdeljska	" 55000 "
4. Kraljestvo Hrvaško in Slavonsko	" 43600 "

III. Novodobljeni deželi (60500 *km*²).

Porazna razredba.

Avstrija ima med Evropskimi velemočmi najmanj morskega obrežja, kajti le na jugu jej obliva Jadransko morje 1680 *km* dolgo obrežje od Grada do Spuža. Najimenitniša polotoka sta Istra in Pelješec (Sabioncello). Od Rovinja proti jugu stoji bolj ali manj daleč od celine premnogo kamenitih otokov, med katerimi najimenitniši so: Lošinj, Cres in Krk (isterski), Rab, Pag, Brač, Hvar (Lesina), Vis (Lisa), Korčula in Mlet (Meleda) (dalmatinski). Največe zajede so: Tržaški in Kvarnerski (ali Reški) zaliv pa „ušće Kotorsko“ (bocce di Cattaro).

Navpična izobrazba.

Razen Švajce je Avstrija najbolj hribovita dežela v Evropi. Tri različna gorstva, s Krasom še celó štiri, jej namreč pokrivajo skoro tri četrtine (73 %) površine, in le ostala četrtina je je ravne. Po cesarstvu razrastena gorstva so: I. Alpe, II. Kras, III. Češko-moravsko sredogorje in IV. Karpati.

I. Alpe.

Alpe pokrivajo vse dežele od Donave skoro do Jadranskega morja in od švajcarske meje do Velike ogerske nižave. Končne veje srednjih Alp in skoro vse vzhodne Alpe so razrastene po avstrijskem svetu; zato tem kaj primerno pravijo avstrijske Alpe. Čim bolj so protivzhodu razrastene, tem manjša je visokost njih grebenov in vrhov: tako njih vrhov visokost pojema od 3900 do 1000 *m*; in na Hrvaško in Oggersko raztegnjena predgorja nosijo le po 500 do 600 *m* visoke vrhove.

Po snovini se ločijo prvotvorne Alpe (notranji poglavitni pas) od vapneniških, ki 2 zunanja postranska pasa (severne in južne vapneniške Alpe) narejajo. Imenitne podolnice pa nekteri prelazi ločijo na severni in južni strani prvotvorne Alpe od vapneniških. Tako na severni strani: dol ob Rhenu in Illi, Predarelski prelaz, dol ob Rosani, srednjem Innu, Zilléri, prelaz Gerlos,

dol ob gorenji Salici, Wagrainska višina, dol ob gorenji Anizi, ob Baltenu, Lesniku (Liesing), Muri (do Brucka), Murici in prelaz Semernik. — Na južni strani: Dol ob gorenji Addi, Wormski ali Stilfski prelaz (2800 m), dol ob gorenji Adiži, dolnji Izaki (Eisack), Rienzi, Toblaško polje in dol ob Dravi.

1. Prvotvorne Alpe.

Prvotvorne Alpe držé s Švajce v 2 pogorjih v Avstrijo: a) Grizijske ali Graubündske Alpe z Rhätikonom držé do prelaza Arlberg (1700 m); b) Prave Rhätijske Alpe, bolj na jugu stoječa veja, segajo do Reschenschneideka (1500 m), ki drži iz dola Inna v povirje Adiže. Na vzhodni strani tega prelaza so Tirolske ali Oetzthalske Alpe, ki kot strašna gorina pokrivajo ves svet do Brennerja. Nosijo okoli 70 vrhov, 3500 do 3800 m visokih (Wildspitz 3780 m) in nad 200 večih in manjših lednikov.

Zillerthalske Alpe in Visoke Ture se vlečejo od prelaza Brennerja do izvira Mure. Ob straneh jih pokrivajo obširne snežnine in veliki ledniki. Prek celotnega grebena imajo le malo nepripravnih prehodov; njih vrhi se vrsté med najviše avstrijske hribe (Dreiherrenspitze 3500 m, Grossvenediger 3670 m, Grossglockner 3796 m in Ankogl 3250 m). Ob izvira Mure se razcepijo prvotvorne Alpe; južna veja med Muro in Dravo se zove Koroško-štajerske prvotvorne Alpe, ki se čim dalje proti vzhodu tem bolj znižujejo (Kozjak, Slovenske gorice); njih imenitni vrhi: Eisenhut (2440 m), Zirbiskogl, Korape (2140 m). — Še niže so štajersko-ogerske Alpe na levi strani srednje in dolnje Mure (v Rabodolskih Alpah je Sekelj = Schöckel 1440 m z lepim razgledom), ki se v nizkih pogorjih in gorica raztegajo do Donave (Pečuške gorice in Konjski les = Bakonywald). — Severna veja med gorenjo Muro in Anizo se zove Nizke Ture brez lednikov. Najviši njih vrh: Hochgolling 2860 m; Rottenmanner Tauern 1250 m in Radstätter T. 1670 m. — Od Lesenika proti severovzhodu so Nizke vzhodno-štajerske Alpe: Wechsel 1740 m in prelaz Semernik 990 m. — Na te se naslanjajo Litavske gore.

2. Severne vapneniške Alpe.

Severne vapneniške Alpe držé od Rhena in Bodenskega jezera do Donave in Dunajske kotline. Njih oddelki so: Algauske ali Predarelske Alpe z Bregenzer Waldom od Rhena do Lika. Rothe Wand 2700 m. — Severnotirilske Alpe med Likom in Innom.

Zugspitze 2960 *m*; prelaza: Seefelder-Sattel in Achenpass. — Kitzbühelske in Salzburške Alpe med Innom in Salico. V gorini Kamenito morje stoji Ewiger Schneeberg 2940 *m*. — Gorenje-avstrijske Alpe med Salico in Anizo so ločene v več skladov kot Tännengebirge 2430 *m*, Dachstein 3000 *m*, Veliki Priel 2500 *m*, Visoki Pyrgas 2240 *m* in Sengsengebirge 1960 *m*. Med Innom in Trauno stojite severni predgorji Kobernauser- und Hausruckwald. — Dolenje-avstrijske Alpe med Anizo, Donavo in prelazom Semernikom. Hochschwab 2270 *m*, Oetscher, Raxalpe, Schneeberg 2070 *m*. Severno njih predgorje je Wienerwald z Leopoldsbergom 450 *m*.

3. Južne vapneniške Alpe.

Južne vapneniške Alpe drže od Stilskega prelaza in Gardskega jezera do Donave nad Savskim izlivom, na jugovzhodni strani pa do Idrice in najnižega razora od Idrije do Vrhnike, kjer polagoma prehajajo v Kraševino; tudi v teh ločijo več posamičnih skupin. Te so: Ortleške ali Tirolsko-lombardske Alpe med Oglio, Wormskim prelazom in Adižo so večinoma še prvotornega kamenja; v njih stojita Ortles 4016 *m*, najviši hrib v Avstriji, in M. Adamello 3550 *m*. — Lessinske Alpe od dolnje Adiče do Val Sugana (dol ob gorenji Brenti). — Kadorske ali Južnotirolske Alpe od Brente do izvira Rienze in Drave. Njih vrhi so podobni odbitim stožkom iz dolomita. Vedretta Marmolata 3490 *m*. — Karnske Alpe, od izvira Drave do Predela 1165 *m*; z njimi vzporedne so Zilske Alpe med Zilo in Dravo: Dobrač 2150 *m*. — Karavanke ali Koroške-kranjski snežniki, na vzhodu tudi Kamniške ali Sučavske planine imenovane, od Predela do železnice, ki drži iz Maribora do Zidanega mosta. Stol 2230 *m*, Grintovec 2556 *m*, Rinka 2590 *m*. Prelazi: Koren 1044 *m*, Ljubelj 1355 *m*, Jezerski vrh 1205 *m* in Trojanski prehod 615 *m*. Na severni strani Sučavskih gora stoji granitno Pohorje z Veliko Kapo 1540 *m*. — Dalje proti vzhodu so Hrvaško-slavonski hribje, katerih posamični vrhi molé še do 1050 *m* visoko; tem se prištevajo: Maceljske gore nekaj na štirski, nekaj pa na hrvaški zemlji, Varaždinsko zagorje do Ilove in vinabogati Vrdnik ali Fruška gora tik desnega brega Donave. — Julijske Alpe, primerno sklad Triglava imenovane, drže do Idrice, Ljublanice in Save. Triglav 2865 *m*, Mangart 2675 *m*, Krn 2245 *m*, Plegas 1563 *m*.

II. Kras.

Kras ali Kraševina se začena ob južni strani reke Idrice in Ljubljance pa ob najglobokejšem razoru, ki iz Idrije na Vrhniko drži; polni pa ves svet ob Jadranskem morji, potem pa Hercegovino in mali kos Bosne. To nerazvito gorstvo je podobno razdrti, krednati visoki planoti, iznad ktere kratki, ostrorobati vapneniški grebeni molé. Posebno lastne so mu kodunjaste doliné, koritaste globine, lijaku podobne rupe, globoke jame in brezdna. Posebno pa slovi po votlinah in podzemeljskih jamah, po nerazvitih rekah in ponikvenicah i. t. d.

Posamični deli so: Trnovski les s Čepovansko planoto med Idrico, Sočo in Ipavo; Mrzavec 1600 *m*; tega se na jugovzhodni drži Hrušica, še zarastena ploščina z Nanosom 1300 *m*. Še bolj na jugu Kranjskega Krasa stoji Snežnik 1800 *m*. — Po večem gol je pravi Kras ob Tržaškem zalivu. Čičarija in Isterski Kras se po stopnjevinalah znižuje proti jugu; Učka 1400 *m*. — V Hrvaškem Krasu se loči Velebit, bolj notri v deželi pa Mala in Velika Kapela (Belolasica 1900 *m*) in Pleševica. — Dalmatinsko hribovje, po raznih rekah brežnicah na več skupin razsekano, se navadno zove Dinarske planine (Dinara 1810 *m*). — Hercegovina nosi večinoma kraški svet, v Bosni se pa ta nahaja le na severno-zahodni strani. V obče se bosensko-hercegovsko hribovje po globokem razoru (Bosna, cesta od Serajeva v Konjico in Naretva) loči na zahodno in vzhodno. V zahodnem delu je planina Vlasič (1920 *m*) na severni strani od Travnika najimenitniša; v vzhodnem pa je planina Javor s starodavnimi srebrenimi rudniki (Srebrenica) in Bielastic (2000 *m*) na jugu od Serajeva.

III. Češko-moravsko sredogorje.

Češko-moravsko sredogorje je razrasteno po Češkem, Moravskem, Sleziji in nadvojvodstvu Avstrijskem onkraj Donave; Morava, Bečva, razvodje pri Beli cerkvi (300 *m*) in gorenja Odra je ločijo od Karpatov.

Posamični deli so: Med Donavo in Ogro (Eger) je Češki les, ktereга končine se v Gorenji Avstriji Karlsberge zovejo. Loči se na južni viši del ali Šumavo s Polkenom (Plöckenstein, 1380 *m*) in severni niži ali pravi Češki les z Dillenbergom 915 *m*. Prek 3 nizkih prelazov drže železnice iz Češke na Bavarsko. — Smrečine molé le z vzhodnimi razrastki nekaj na Češko. — Od Smrečin do Labe so Rudne ali Krušne gore, katerih najviši vrh je Kli-

nova gora (Keilberg 1280 *m*). Prehodi so pri Nollendorfu, Sebastiansbergu, Gottesgabi i. t. d.

Od Labe do razvodja pri Beli-cerkvi so Sudeti, ki so po znatnih razorih na več prvotvornih pogorij ločeni: a) Lužiško gorovje do Liberskega (Reichenberg) razora. Ješken 1000 *m*. Ob predoru Labskem se zove Elbesandsteingebirge. b) Izerske gore do Harrachsdorfskega sedla; v teh puščobnih grebenih stoji Tafelfichte 1120 *m*. c) Krkonoši do Liebauskega sedla, prek ktereга drži cesta iz Trautenaua v Landshut (Liebau). Iznad širokega slemena kipe krogasti vrhi, med katerimi se Snežka (Schneekoppe 1600 *m*) najbolj odlikuje. d) Kladske gore, katerih najviši vrh je Spieglitzer Schneeberg 1420 *m* na moravski meji. e) Moravsko-slezijijski Jeseniki (Gesenke), katerih zahodnemu oddelku pravijo Visoki Jeseniki (Praded, Altvater 1490 *m*), jugovzhodnemu pa Nizki ali pa Odrsko ogorje. Neznatne višine stojé ob češkomoravski meji, ter se proti jugu do Donave raztegajo v Dolenjo Avstrijo (Manhardsberg 540 *m*, Bisamberg 360 *m*). Po sredi Češkega se v 3 širokih gredeh razprostira valovita ravnina, ki je semtertje pokrita z grički in nizkimi hribi; tako stojé med Ogro in Belo (Bilino) Litomeriške gore z Milešovko 840 *m*. — Dosta niže so trojne stopnjevine po notranjem Moravskem.

IV. Karpati.

Karpati drže v oblok od srednje Donave pri Požunu ob ogerski, moravski, sleški in gališki meji ter se na vzhodu širijo čez Bukovino in vse Erdeljsko do dolenje Donave pri stari Ršavi. Po porazni razredbi se ločijo 1) zahodni, 2) osrednji in 3) vzhodni Karpati.

1) Zahodni Karpati drže kot malo razrasteno nizko gorovje od Donave proti severo-vzhodu do Arve (dotok Vaga) in Skave (dotok Visle) ter obsegajo ta-le pogorja:

a) Mali Karpati ali Javornik do izvira Mijave (dotok Morave). Najviši vrh meri le malo čez 500 *m*. — b) Bele ali Mijavske gore do izvira Bečve (dotok Morave). Najviši vrh: Javorina 970 *m*. — c) Beskidi med Bečvo, gorenjim Vagom in Solo (dotok Visle). Lisa hora 1320 *m*, Smrk 1340 *m*. Prek prelaza Jablunka 600 *m* drži velika cesta z Ogerskega v Slezijo. — d) Babja gora, mogočna gorska skupina med Solo, Skavo in Arvo. Babja gora 1720 *m*.

2) Osrednji Karpati pokrivajo ves svet od Vaga, Arve in Skave do izvira Više (dotoka gorenje Tise) in Zlate Bistrice (ki se v Seret izliva). Obsegajo pa več pogorij in gorskih skupin. Najimenitniša so:

a) Visoka Tatra, mogočno pragorje iz granita med Vagom in Arvo, Dunajcem in Popradom; vrhi te nerazdrte gorine brez snežnin in lednikov segajo nad 2000 *m* nad morjem, najviši so: Grlsdorfski ščit 2647 *m*, Lomniški ščit 2646 *m* in Krivan 2490 *m*.

b) Nizka Tatra ali Liptavske gore med gorenjim Vagom in Gronom. Djubir 2040 *m*. — c) Fatra stoji ob desni strani reke Turoča. Fatra 1780 *m* je najviši vrh. — d) Nitranske gore med Vagom in Nitro so najlepši gorati svet ogerski. Klak 1330 *m*. — e) Ščavniško ali Ogersko rudogorje med Nitro in Ipoljem v razne skupine razrasteno. Ostrovski 1445 *m*. V teh slove podzemeljska jama Baradla s kapniki, te se drži ledena jama Ledenice.

f) Matra, osamljena gorska skupina, najdalje proti jugu v ogersko nižavo pomaknena. g) Soovarske (Solovarske) gore v južnih višinah tudi Hegyallia imenovane, med Hernadom, Bodrogom in Toplo, slove po svojem vinarstvu. — h) Gozd nati Karpati ali Črni les med Popradom in Viso so le malo razrasteni (ognjeniško pogorje Vrholet stoji na jugu vzporedno z glavnim grebenom iz peščenika) ter proti vzhodu če dalje divjejši in viši: Ruski vrh 2050 *m*, Črna gora 2000 *m* in Pop Ivan 1925 *m*. Imenitni prelazi za ceste in železnice: Dukla, Usok 810 *m* in Verečke 820 *m*.

3. Vzhodni Karpati so razrasteni po Erdeljskem in sosednem ogerskem in rumunskem svetu. Erdeljsko pokrivajo na vse strani, le da se ob mejah kot najviša obrobna pogorja najbolj odlikujejo.

a) Severno obrobno pogorje, tudi Lapoške ali Rodnjanske gore imenovano, drži ob severni erdeljski meji od Zlate Bistrice do Samoša. Ineu ali Kravji rog 2280 *m*, prelaz Rodna.

b) Vzhodno obrobno pogorje na vzhodni strani Moriša in Alute do prelaza Bodza ob reki Bodzi; Pietrusol 2100 *m*. Prelazi: Borgo (1200 *m*) s Francovo veliko cesto, Tölgyes od Moriša k Bistrici, Gyimes od Alute k Seretu in Ojtos, prek katerega drži glavna cesta iz Erdeljskega v Moldavijo.

c) Južno obrobno pogorje, navadno Erdeljske Alpe imenovano, se vleče po južnem Erdeljskem in jugovzhodnih ogerskih mejah do Donave pri Ršavi. Uže v vzhodnem oddelku stojé velikanske kope (Čukaš 1940 *m*, Bučeč 2520 *m*): dalje proti zahodu

se zovejo Fogaraške gore, v katerih stoji Negoj 2540 *m*, najviši vrh erdeljski, in Sibinjske gore (Retezat 2500 *m*). Imenitni prelazi: Tömös (1030 *m*) z imenitno cesto (železnica iz Braševa v Plojești; Törzburg; Rudeči stolp (350 *m*) ob Aluti, ob kateri drži Karolinina cesta v Valahijo; Vulkan (predor Žulov).

d) Zahodno obrobno pogorje se navadno zove Erdeljsko rudogorje, ki se po mnogih vejah razteza daleč proti sredi Erdeljske. Najbogatejši srebreni in zlati rudniki so med Morišem in Samošem. Bihar (Kukurbeta) 1850 *m*.

Nižave.

Ena četrtnina vsega cesarstva je ravnega sveta, ki se razen malih izjem nižavi prišteva; največ ga je na obeh straneh srednjih Karpatov. Najimenitnije posamične nižine so:

1. Moravsko polje z Dunajsko kotlino (3740 *km*²) je večinoma kaj rodovitna nižina: le nje proti jugu raztegneni in jeziku podobni del — Novomeško kamenito polje — je neplodno. Od te je po Malih Karpatih in Litavskih gorah ločena

2. Mala ogerska nižina (7700 *km*²), ki po globokih dolih sega daleč med oklepajoče jo gorovje. Najrodovitniša je ob Donavi, zlasti po njenih otokih (Veliki in Mali nasipljenec); močvirna pa je na jugozahodni strani zlasti ob Nežiderskem jezeru (Hanšag).

3. Velika ogerska nižina (93600 *km*²) ima nad dve tretjini zelo plodnega sveta (n. pr. Banat), drugodi pa je zamočvirjena ali pa peščena in pusta. Veliko močarin je še ob Donavi in Tisi, pa med Tiso in Erdeljskimi gorami (ob Tamiši in Kriši). Najimenitniši pusti, sedaj že nekaj obdelani, ste ena med Donavo in Tiso (Kečkemetska), druga pa med Tiso in erdeljsko mejo (Debrecinska). Te nižine se drži tudi globoka Hrvaško-slavonska ravan ob Dravi in Savi.

4. Gališka ali Sarmatska ravan (55000 *km*²) ob severnem pobočju osrednjih Karpatov; prek nje, večinoma valovitega površja je potegnen Karpatsko-uralski hrbet, ki se še 100 do 200 *m* nad njo vzpenja. Po nekterih straneh je zelo rodovitna, po nekterih pa peščena ali pa (zlasti ob rekah) mahovita in močvirnata (ob Sanu, Bugu, Dnestru).

Manjše ravnine in nižave so: Welško mahovje ob Trauni v Gorenji Avstriji; zelo rodovitno Tulnsko polje v Dolenji Avstriji; Graško, Lipniško in Ptujsko polje na Štirnškem; Celovško

polje na Koroškem; Kranjska kotlina z Ljubljanskim, Kamniškim in Kranjskim poljem pa Ljubljanskim barjem i. d.

Vodovje.

I. Izvori.

Med izvori naj se omenijo toplice in rudnice. Toplice zovejo se vsi izvori, katerih temperatura je viša nego srednja letna temperatura zraka dotičnega kraja, v obče so pa toplice vsi izvori, katerih toplina je nad 30° C. — Rudnice so ali topli ali pa mrzli izvori ter se zovejo po onih rudah in plinovih, katerih največ v sebi imajo, ali zaradi katerih se najbolj rabijo.

Najimenitnije toplice v cesarstvu so: Karlovi vari ($53-71^{\circ}$ C.) Peštjani ali Peščani v Vagskem dolu (63°). Mehadija ali Herkulovi vari ($40-63^{\circ}$). Vari v Budi ($40-60^{\circ}$). Topusko v Slavoniji ($56-61^{\circ}$). Štubica na Hrvaškem (58°). Toplice pri Varazdinu (56°). Lipik (Slavonija; $25-50^{\circ}$). Gastein ($36-47^{\circ}$). Tržeč (Monfalcone; 37°). Rimske toplice (Römerbad, 38°). Laške toplice (Tüffer, $37\frac{1}{2}^{\circ}$) in Dobrna ($25-36^{\circ}$), vse na Štajerskem. Toplice (dolenjske 36°).

Najimenitnije rudnice so na Češkem: Karlovi vari, kopeli Marijanske in Franciškové, Toplice, Zaječica, Sedlica in Pilna; na Štajerskem: Rogatec, Gleichenberg in Aussee v Gorenji Avstriji: Hall in Ischl, v Dolenji pa: Baden; na Koroškem: Preblau v Lavantinskem dolu in Bela; v Slavoniji: Lipik pri Pakraci; v Moravskeji: Luhočovič i. t. d.

II. Reke.

Mala severna stran Avstrijsko-ogerske monarhije je nagnena k Nemškemu in Baltskemu morju (Ren in Laba, Odra in Visla) jugozahodna stran visi k Jadranskemu morju, velika večina, t. j. $\frac{4}{5}$ vse površine pa k Črnemu morju (Donava, Dnester).

A. Krog Črnega morja:

a) Donava, najbolj razvita in največja reka v Avstriji, ima skoro polovico (1360 km^2) svojega teka (2860 km^2) v naši državi. Pri Pasovu stopi z desnim bregom, pri Engelhartszellu tudi z levim v Gorenjo Avstrijo. Do Požuna sega nje gorenji tek, srednji pa do Stare Ršave, kjer popolnoma zapušča cesarstvo. Pri Vacovu (Waitzen) jo Ostrovski vrh zavrača proti jugu, v katero mer teče do Fruške gore; pred to se obrača proti jugovzhodu, kjer jo ob ustji Savskem Srbske gore popolnoma proti vzhodu obrnejo. Sprva precej pada (Ustje Inna 290 m nad morjem, pri Požunu le 126 m), v srednjem teku pa kaj malo (Pešta 93 m , ustje Dravsko 74 m , ustje Savsko 68 m in Ršava 38 m). V ogerskih nižavah se cepi v pa-

noge, ki oklepajo razne otoke: Veliki in Mali nasipljenec, otok Šent-andrijski, Čepelski in Margitski. Kaj različno široka reka je poprek 5 do 10 *m* globoka, semtertja celó 30 *m* ter nosi gori in doli razne prevozne ladije (parobrodi donavske plovstvene družbe). Nje povodje v Avstriji obsega nad 440000 *km*².

Dotoki nje so: a) na desni:

1. Iller, Lech in Isar, ki pa imajo le povirje in gorenji tek v Avstriji.

2. Inn prihaja pri Finstermünzu z dolenjega Engadina v Tirole, preteka to deželo (gorenjo in dolnjo innsko dolino) ter jo pri Kufsteinu zapušča; na to še enkrat dela državno mejo od Braunaua do Pasova. Pri Hallu postaja ploven. Njegov desni dotok je Salica.

3. Traun ali Truna je odtok raznih gorenje-avstrijskih jezer; plovna je od Hallstättskega jezera navzdol.

4. Enns ali Aniža izvira v Radstätter Tauern, prestopa skozi predor Mandling na Štajersko ter na Gorenje-avstrijskem sprejemlje Štiro (Steier).

5. Ipuša (İps), Traguša (Traisen), Schwechat in Fischa so male reke, prevažne za obrtnijo v Dolenji Avstriji.

6. Litava postaja iz Schwarze in Pittene ter dela nekaj mejo med Dolenjo Avstrijo in Ogerskim.

7. Raba izvira na Štajerskem ter se izliva pri Gjuru.

8. Šar ali Šarvica izvira v Konjskem lesu ter sprejemlje Šio iz Blatnega jezera (v Šio se izliva Kapos).

9. Drava postaja na Toblaškem polji ter sprejemlje na levi: Gorenjo Belo (Möll), Jezernico (Lieser) Krko z Glano, Labodnico (Lavant) in Muro z Murico, na desni pa: Zilo z Zilico in Mešo. Od Legrada navzdol nosi parobrode.

10. Sava postaja iz Korenske (dolinske) in Bohinjske Save (Savice) ter sprejemlje v se na levi: Kokro, Savino in Sotlo; na desni pa Soro, Ljubljanico, Krko, Kolpo, Uno, Vrbas, Bosno in mejno Drino. Od Síska navzdol nosi velike parobrode.

b) na levi:

1. Mala in Velika Mihlja (Mühl) s Češkega lesa.

2. Morava izvira v Špigliškem Snežniku ter prejema na levi: Bečvo in Mijavo, na desni pa: Hano in Dijo (Thaya); ta jemlje v sebe Švarcavo, ta pa zopet Svitavo in Česavo (na levi) in pa Iglavo (na desni).

3. Vag postaja iz Belega in Črnega Vaga ter se kot plovna reka pri Gutu izliva v Donavo. Arva je njegov največi dotok.

4. Nitra izvira tudi v Osrednjih Karpatih.

5. Gron izvira na južni strani Kraljeve gore ter se izliva po deročem teku pri Kevezdu.

6. Ipolj se po lenem teku pri Sobu izliva v Donavo.

7. Tisa postaja iz Črne in Bele Tise v Gozdnatih Karpatih ter je od Sigeta naprej plovna, od Solnoka naprej nosi tudi zeló velike ladije. V ta največi donavski dotok (1360 km) se izlivajo na desni, Bodrog, Sajo s Hernadom in Zagiva; na levi pa: Viša Samoš, Kriš (Körös), Moriš (Maros) in Bega.

8. Tamiš (Temes), ki namaka rodovitni Banat.

9. Šil (Žulj), Olta (Aluta), Seret in Prut so le nekoliko na avstrijski zemlji.

b) Dnester izvira na severnem pobočji gozdnatih Karpatov ter dela mejo s prva med Galicijo in Bukovino, pozneje državno mejo; njegovega teka (1100 km) je le manjša gorenja polovica (468 km) v Avstriji. V se jemlje na levi: Sered in Zbruč (Podgoriče), na desni pa Strij, Svieco in Lomnico.

B. Krog Baltiškega morja:

a) Visla izvira iz gore Jablunke v slezijskih Beskidih, dela mejo proti Pruski in Ruski, pri Krakovu postaja plovna ter po 265 km dolgem teku pri izlivu Sana zapušča avstrijsko mejo. Nje največi dotoki na desnici so: Bela, Sola, Skava, Dunajec s Popradom, Visloka, San in Bug.

b) Odra izvira v Moravsko-slezijskih Jesenikih (Oderske gore) ter po kratkem teku (100 km) pri Boguminu (Oderberg) zapušča avstrijsko zemljo. V sebe sprejemlje Opavo, najimenitnišo reko sležko (na levi), pa Ostrovico in Olešnico (Olsa, na desni).

C. Krog Nemškega morja:

a) Laba izvira na jugozahodnem pobočji Krkonošev blizu Sneške ter postaja plovna pri Pardubicah, od ustja nad Labo (Aussig) pa nosi celó parobrode ter po 380 km dolgem teku pri Herrnskretschenu zapušča Česko. Nje dotoki so na desni: Ižera in Ploučnica (Polzen); na levi pa: Upa (Aupe), Orlica (Adler), Hrudimka, Veltava (Moldau; ta izvira v Češkem lesu ter teče do Višega Broda — Hohenfurt — proti jugovzhodu, od tega pa proti severju, kjer se kot najdaljša in najimenitniša češka reka po 420 km dolgem teku pri Melniku spušča v Labo; pritoki od Budejevic plovne

Veltave so na levi: Votava in Berovnka, na desni: Malša. Lužnica in Sazava), Ogra (Eger) in Bela ali Bilina.

b) Rhen le pred izlivom v Bodensko jezero teče 30 *km* daleč ob meji Predarelski ter sprejemlje v se Illo.

D. Krog Jadranskega morja:

a) K Padschemu porečju se prišteva Sarca, ki se izliva v Gardsko jezero.

b) Adiža (Etsch) izvira nekaj v Ortlesu, nekaj pa iz Rešenskega jezera pred Rešenskim predelom, pri Bolzanu postaja plovna ter skozi zelo zožena vrata prestopa mejo našega cesarstva. V se sprejemlje na levi: Passero, Izako (Eisack) z Rienzo in Avisio.

c) Soča izvira iz Triglava ter se po 124 *km* dolgem teku z imenom Zdoba izliva v Tržaški zaliv. Nje največa dotoka sta Idrica in Ipava.

d) Buzetski potok ali Mirna (Quieto) in Raša (Arsa) ste kratki brežnici v Istri.

e) Zrmanja, Krka (slapovi pri Skradinu), Cetina in Neretva (Narenta, največa dalmatinska reka, ktere dolenji tek bode ploven za velike ladije) so brežnice dalmatinske.

III. Slapovi.

Največ slapov je v Alpah, najmanj pa v Karpatih. V Slovenicah znana slapova sta pri Savici in Peričniku. — Slap Leiterbacha nad Sv. krvjo in Jungfernsprung (130 *m*) v Belskem dolu na Koroškem. — Pri Roithamu dela Trauna velik slap. — Krimler Ache pada v 4 odstavkih (500 *m*), in samo ob prvem uže 325 *m*; Gasteiner Ache ima imenitna Bärenfall in Schleierfall; Schwarzbach dela 88 *m* visok Gollingerfall.

IV. Jezera.

Avstrija ima premnogo jezer, zlasti gorskih, kajti v nižini stojite le največi nje jezери: Blatno (690 *km*²) in zelo plitvo Nežidersko (340 *km*²). V Alpah je največ gorskih jezer, ki se razen Gardskega in Bodenskega jezera vsa v Donavo iztekajo. Najimenitniša so: Attersko (47 *km*²), Traunsko in Mondsko na Gorenjem Avstrijskem; Celovško (44 *km*²), Osojansko, Millstatsko in Belo na Koroškem; Zellsko v Salzburškem; Achensko v Tirolah; Bohinjsko in Blejsko v Kranjskej.

Tudi po Kraševini je nekaj jezer: Sloveče Cirkniško jezero na Notranjskem in Čepiško v Istri. Neznatna so jezera

po češko-moravskem svetu in po Karpatih (v Tatri so „stasi“ ali „plesa“).

V. Prekopi.

Za kupčijo in gospodarstvo so zanimivi tudi prekopi, ki ob rekah ali pot okrajšujejo in olajšujejo ali pa razne vode sklepajo; nekteri prekopi so izkopani, da se voda z mahovja in močvirja vanje odteka. Največ jih je v ogerski nižini, kjer so taka umetna povodna pota najložje izkopali.

Najimenitniši so: Bački ali Franjin prekop (112 *km*) od dojenje Tise do Donave; Begejski med Temešvarom in Bečkerekom (120 *km*) in Veršečki v Banatu. Sarviški ali Palatinov prekop ob Šarvici, tega se držita prekopa ob Kapoši in Šiu. Manj imeniten je Dunajsko-novomestni prekop. Gruberjev prekop tik Ljubljane. Švarcenbergov prekop pa sklepa Veltavo in Mihljo.

Podnebje.

Ker leži cesarstvo skoro sredi zmernotoplega pasa, ima dosta prijetno in rastlinam in živalim ugodno podnebje. Premokri in zaradi tega tudi nezdravi so le nekteri kraji Ogerske in Slavonske nižine; presuhe in zaradi tega rastlinam ne posebno ugodne so pa kraške planote. Tudi posamične dežele se po podnebji močno razlikujejo in sicer iz prav naravnih vzrokov, zlasti pa zaradi različne nadmorske in zemljepisne lege. Razloček med temperaturo najbolj zahodnih in najbolj vzhodnih krajev je 1° C. Od južne meje proti severni pa toplina redoma pojema in sicer na vsako stopinjo zemljepisne širine za 0.55° C. Od morske gladine ali nižave kvišku gredé toplomer na vsakih 200 *m* pade za 1° C. Tako da je ločina večnega snega v Alpah po 2650 do 2800 *m*, v Karpatih pa pičlo 2600 *m* nad morjem vzpeta. Najbolj brezumno je podnebje ogerskih ravnin; po leti je zelo vroče (37—38° C), po zimi pa zelo mrzlo (— 20° C). Najbolj zmerno je podnebje ob Jadranskem morji, kajti dotična obrežja imajo sicer zelo vroče poletje, a tudi kaj mehke zime.

Ne gledé na male razločke se po srednji letni toplini vse cesarstvo lahko deli v tri podnebne predele:

1) Južni (med 42°—46° s. š.) s srednjo letno toplino 11—15° C. ima kratko mehko zimo, večinoma brez snega in ledú ter obsega vse dežele, ki ležé na jugu od Alp. Razen žita raste tudi še murba, oljka in mandeljevo drevo, laško pšeno, vino, smokva in semtertja še drugo sadje toplih dežel.

2) Srednji (med 46°—50° s. š.) s srednjo letno toplino od 9° do 11° C. ima precej dolgo in hudo zimo; vendar poletna vro-

čina po tem predelu, ki na severji do Sudetov in Karpatov sega, dozorjuje še obilo žita in turšice in po mnogih straneh tudi prav dobro vino pa lepo in kaj okusno sadje.

3) Severni (nad 50° s. š.) s srednjo letno toplino od 7 do 9° C. obsega pokrajine onostran Sudetov in Karpatov. Todi podnebje uže ni več tako zmerno; poletna vročina za dolgo, kaj mrzlo zimo in hladno pomladjo le malokje dozorjuje vino, turšico, lepo in okusno sadje; tudi drugo žito ne plenja tako obilo; prideljujejo veliko lanu in konopelj.

Moče (dežja, snega in rose) je največ po južnem pobočji alpskih gor in v kotlih pred zelo visokim morskim bregom kraške planote. Dubrovnik 141 cm, Zader 79 cm, Trst 110 cm, Gorica 170 cm, Ljubljana 180 cm, Kranj 135 cm, Rudolfovo 110 cm. Zelo malo je ima kraška planota v Dalmaciji (40 do 50 cm) in v Istri (30—35 cm). — Toča posebno rada pobija po nekterih straneh Kranjskega in Kamniškega polja, po Dolenjskem in Goriškem in po dolinem Štajerskem.

B. Statistika.

Stanovalci.

I. Njih razdelitev po deželah.

Konci leta 1880. je pri občni štetvi bilo vseh ljudi v cesarstvu skoro 38 milijonov.

1) Avstrijske dežele:	22,144.000	ali	74	na	km ²
Avstrija pod Anižo	2,330.000	ali	118	na	km ²
Avstrija nad Anižo	761.000	"	63	"	"
Salzburško	166.000	"	23	"	"
Štajersko	1,213.000	"	54	"	"
Kranjsko	481.000	"	48	"	"
Primorsko	651.000	"	81	"	"
a) Trst z okolico	144.000	"	1531	"	"
b) Goriško	211.000	"	72	"	"
c) Istra	297.000	"	59	"	"
Tirole s Predarelskim	913.000	"	31	"	"
a) Tirole	806.000	"	30	"	"
b) Predarelsko	107.000	"	41	"	"
Češko	5,561.000	"	107	"	"
Moravsko	2,154.000	"	97	"	"
Slezijsko	566.000	"	110	"	"
Galicija in Vladomirija	5,960.000	"	76	"	"
Bukovina	572.000	"	55	"	"
Dalmacija	476.000	"	37	"	"

2) Ogerske dežele: 15,611.000 ali 48 na km^2

Ogersko	11,615.000	ali	51	na km^2
Reka z okolico	21.000	"	1095	" "
Erdeljsko	2,085.000	"	38	" "
Hrvaško-Slavonsko	1.890.000	"	43	" "

3) Bosna in Hercegovina: 1,188.000 ali 20 na km^2

II. Njih razdelitev po narodnosti.

Po narodnosti so večinoma Slovani, Nemci, Romani in Madjarji. Prvi trije narodje bivajo večinoma po goratih deželah, Madjarji so pa naseljeni po srednjem ravnem Podonavji, le malo jih je tudi na Erdeljskem višavji. Razen teh glavnih narodov se nahaja še nekaj drugih manjših narodov (n. pr. Judov, Ciganov, Armencev, Grkov i. t. d.), ki so med onimi semtertje razkropljeni.

1) Največ je Slovanov, namreč skoro polovica vseh prebivalcev. Po bivališčih se ločijo v severne in južne Slovane.

A) Severni Slovani so naseljeni po deželah češko-moravskega sredogorja, po zahodnih in srednjih karpatskih krajinah in bližnjih ravninah. Delé se v 3 narode:

- a) Čehi (6,840.000) bivajo zlasti po notranjem Češkem, po Moravskem, nekaj po Sleziji in po severo-zahodnem Ogerskem (tem pravijo Slovaki). Slovaki imajo premnogo naselbin ali jezičnih otokov zlasti po osrednjem Ogerskem.
- b) Poljaki (2,470.000) bivajo po večini vzhodnega dela Slezije in po zahodni Galiciji. Več njih jezičnih otokov je po vzhodni Galiciji.
- c) Rusini ali Mali Rusi (3,460.000) bivajo po vzhodni Galiciji, po polovici Bukovinske in po severo-vzhodnem Ogerskem.

B) Jugoslovani bivajo po južnih straneh Alp, po kraškem svetu in po bližnjih vzhodnih ravninah skoro do Erdeljskega. Ločijo so

- a) Slovenci (1,300.000), ki bivajo skoro po vsem Kranjskem in po deželah, Kranjske se dotikajočih, namreč po južnem Štajerskem in jugozahodnem Ogerskem, južnem Koroškem, po večini Goriške, v Trstu in njegovi okolici in po severni Istri do Dragonje.
- b) Srbohrvatje po osrednji in južni Istri, po Dalmaciji, Hrvaški in Slavoniji in pa po južnem Ogerskem. Njih jezični otoki se nahajajo po sredi in zahodu Ogerske, celó v Dolenji

Avstriji in Moravskeji. Tega rodu so skoro izključno tudi prebivalci Bosne in Hercegovine.

- c) Bolgarjev je v Avstriji le okoli 30.000 in sicer v rudniških okrajih Banaških in po Erdeljski.

2) Nemci štejejo 8,750.000 glav. Skupno so naseljeni po deželah prvotvornih in severnih apneniških Alp (Avstrijsko, Salzburško, severno in srednje Štajersko in Tirolsko, severno in zahodno Koroško). Veliko jih je tudi ob zahodnem, severnem in severnovzhodnem robu Češke, kjer se prek meje cesarstva držé sorodnikov v Nemčiji. Drugodi so med Čehi v večih ali manjših množicah razkropljeni. — Tudi po vzhodnih, osrednjih in južnih deželah so Nemci semtertja naseljeni (n. pr. na Kranjskem: Kočevarji — 17000); le v Dalmaciji jih prav nič ni. Najbolj številne so njih nasebine na Ogerskem ($1\frac{1}{2}$ milijona). Največa, če prav uže zeló razdrta nasebina nemška je na Erdeljskem (okoli 200.000 Sasov). Povsodi drugod so le majhne, posamične vasi in občine, po vsem primerne nepomenljivim otočičem v morji tujih narodov.

3) Romani ($3\frac{1}{2}$ milijona) se po bivališčih ločijo v zahodne in vzhodne.

A. Zahodni Romani (okoli 605.000) bivajo po jugozahodnih straneh cesarstva ter so

- a) Italijani v južnih Tirolah; na Primorskem — v Trstu in Istri so le razkropljene njih nasebine, — nekaj malo jih je tudi v Dalmaciji (17.000).
- b) Furlani (66.000) ob dolnji Soči in nekaj tudi v Gorici.
- c) Ladinici (10.000) v nekterih dolih jugovzhodnih Tirol.

B. Vzhodni Romani (2,800.000) se zovejo Rumuni ali Valahi ter bivajo većinoma po Erdeljskem, jugovzhodnem Ogerskem in polovici Bukovinske.

4) Madjarji ($5\frac{1}{3}$ milijona) so med avstrijskimi narodi zadnji posedli notranje pokrajine Velike Ogerske nižave; razkrojeni Severo- in Jugoslovani in Rumuni so se od vseh strani vanje vrivali in se še vrivajo. Nekaj večih madjarskih nasebin je tudi po Erdeljskem raztresenih (580.000); med njimi so tudi Sikulci, ki so skoro edini posedli većino vzhodnih mejnih gor erdeljskih.

Razen teh štirih pglavitnih narodov je še nekaj malo Arbanasov (3500) v Dalmaciji; dosta več je teh Arbanasov, ki se sami Skipetarji zovejo, v Novem Pazaru. — Grki so v Trstu, Beči, nekaj malo tudi na Reki in po Ogerskeji. — Armenci (10.000) po vzhodni

polovici cesarstva. — Cigani (152000) posebno po Ogerskem, Erdeljski, Bukovini in Slavoniji. — Največ pa je izmed teh malih narodov Judov ali Židov (nad 1.6 milijona), po vseh deželah raztresenih, samo v Avstriji nad Anižo, na Salzburškem, Štajerskem, Koroškem in Kranjskem jih še skoro nič ni; razmerno malo tudi v Dalmaciji in Tirolah. Največ jih je v Galiciji (namreč dobro 10% vseh deželanov) in Ogerskej (skoro 4.6%), potem po Avstriji pod Anižo, po Češkem, Moravskem in Bukovini.

III. Njih razdelitev po veri.

Enako velika je med avstrijskimi prebivalci različnost po veri; enobožniki so sicer vsi, toda zelo različnih verskih spoznav: kristijani, židi in nekaj je tudi mohamedancev. Med kristijani so

- a) Katoliki najmnogobrojniši (28 milij. ali skoro 78 % vseh prebivalcev); teh je velika večina rimskega obreda, nekaj (okoli 4 milij.) grškega in malo tudi armenskega.
- b) Nezedinjeni Grki ali pravoslavni kristijani štejejo $8\frac{1}{2}$ % vseh prebivalcev.
- c) Protestantov je okoli 10 % vseh prebivalcev; ki pa se cepijo v luterance in kalvince.

K tem bi prišteli še unitarce in še nekaj drugih krščanskih razkolnikov (menonitje).

V Bosni in Hercegovini pa je okoli 200000 katolikov, 400000 mohamedancev; polovica prebivalcev pa je pravoslavne vere.

Katoličani rimskega obreda imajo 11 nadškofij (v Gorici, Zadru, Salzburgu, Dunaji, Pragi, Olomuci, Levovu, Ostrogonu, Kaloci, Jegru in Zagrebu) in 42 škofij.

Katoliki grškega obreda imajo 2 nadškofiji (v Levovu in Blaževem — Balasfalva) in 7 škofij.

Katoliki armenskega obreda imajo nadškofijo v Levovu.

Pravoslavni kristijani imajo 3 metropolit (patrijarh v Karlovcih za Srbe, nadškof v Sibiriji za Rumune in nadškof v Črnovicah za vse pravoslavne v totranskih deželah) in 10 škofov.

Pri protestantih tostran Litave vodita cerkvene zadeve evangeljsko cerkveno nadsvetovalstvo v Beči in pa generalna sinoda, kterima so superintendenti, seniorati in pastori podrejeni. Zelo enako so razrejene cerkvene oblasti pri protestantih ogerske krone.

Tudi židje imajo svoje duhovne, rabine in nadrabine imenovane, in pa pridgarje.

Prirrodnine.

1. Poljedelstvo in gozdarstvo.

Več nego pet šestin avstrijsko-ogerske monarhije je plodnih, neplodnih je le 11 $\frac{1}{10}$. Plodnega sveta pride dobro tretjina na žitno polje ali njive, le malo manj pa na gozdovje; zadnja tretjina se pa neenako razdeli med pašnike ($14\frac{1}{3}$ $\frac{1}{10}$), travnike in vrte ($12\frac{1}{3}$ $\frac{1}{10}$) pa vinograde (komaj 1 $\frac{1}{10}$). Zemlja je po večem rodovitna, nektare pokrajine se pa lahko merijo z najplodnejšimi deželami v Evropi. Vender so posamične dežele kaj različne plodnosti, ki se ne ravna samo po prsti ali snovini zemlje, ampak tudi po zemljepisni in nadmorski legi, po toplini in moči i. t. d.

Največ vrednosti ima razno žito (pšenica, reč, oves, turšica, ječmen in ajda), katerega navadno dosta črez potrebo pridelujejo. Žita najbolj bogate dežele so Ogerska, Slavonija, Češka, Moravska in Galicija, ki o nekaj dobrih letinah žito izvažujejo. Ajdo in proso le po nekodi sejejo, vendar prosa zmerom manj — in mesto njega sadé zmerom bolj turšico. Velike vrednosti je tudi razno sočivje (fažol, bob, grah in leča).

Tudi razne gomoljnice skoro povsodi močno sadé in sejejo. Med temi najimenitniši je krompir (podzemljice), katerega preveliko pridelujejo v severnih deželah, pa tudi v Avstriji, Tirolah in Kranjskej. Korenje in repa se tudi močno pridelujeta, bela pesa za sladkor pa većinoma v sudetskih deželah, precej tudi v Ogerski in Galiciji. Med rastlinami za pičo je detelja najimenitniša, zlasti v alpskih deželah. — Navadno zelje pa sade po vseh krajih obširne države, razmerno najbolj pa po Kranjskej.

Po severozahodnih pokrajinah imajo obilo dobrega prediva (iz lanu in ozimca), po severovzhodnih pa dosta konoplje. Izvrstni hmelj raste po Češkej in v Posavinji na Štajerskem, goršica v Moravskeji in Dolenji Avstriji, ogerščica v Ogerskeji in Erdeljskeji, precej tudi po severnih deželah, tobak pa po Ogerskem, Erdeljskem, Galiciji, Bukovini in Tirolah.

Z vinarstvom se najbolj peča Ogerska in trojedna kraljevina; Salzburško, Avstrija nad Anižo, Slezija, Galicija, Češka in Bukovina pa ne pridelujejo prav nič ali le zelo malo vina. V obče ga pride velika većina na ogerske dežele, na tostranske dežele komaj ena četrtna.

Vrtarstvo cvete le v okolici velikih mest, nekoliko tudi po severnih deželah, drugodi se s tem le malo pečajo. Po nekterih

južnih straneh pa nekteri zgodnji in posebni pridelki vrtarstva dajó obilo dobička (Goriško, Istra, Dalmacija). — Bolj imenitno je sadjarstvo, zlasti v Češki, Moravski, Avstriji, Štajerski, Koroški in Kranjski; izvrstne slive ali češplje pa redé Srbohrvatje po vseh svojih pokrajinah, precej tudi Čehi. — Pravega južnega sadja pa prideluje Avstrija le malo (citrone, smokve, mandelji, debeli kostanj), olja pa obilo v Dalmaciji in Primorskej. Murbe najbolj rastó v Dalmaciji in Primorski, zlasti pa v južnih Tirolah. — Ponekodi imajo lepe travnike, povsodi pa še preveč slabih pašnikov.

Gozdarstvo najbolj cvete v čeških deželah, v Gorenji Avstriji in Salzburškem. Lesa še doslej res ni pomanjkovalo, razen po goli Kraševini in ogerskih planjavah, vendar se je treba v bodoče hujšega bati, če bodo neprevidni stanovalci skoro po vseh krajih tako nemarno z gozdi gospodarili; v tem jih primerni in potrebni zakoni le premalo ustavljajo. Gozdje so ali listniki (bukovje, hrastovje, redkoma javorje) ali pa šilovje (jelovje, n. pr. smreka, jelka, mecesenj). Druga gozdna drevesa se le redkoma nahajajo.

2. Živinoreja, lov in ribarstvo.

a) Kljubu ugodnim razmeram živinoreja sedaj še ne zadoštuje vsem potrebam cesarstva, ki še vpeljuje precej živine in razne živinine (kož, sira) iz tujih dežel. V posamičnih deželah pa je tako razvita, da se te lahko merijo z evropskimi pokrajinami, v katerih je živinoreja najbolj napredovala.

Konjereja cvete najbolj v Ogerski in Erdeljski (erdeljski konji so najlepši), v Bukovini, čeških deželah, v Gorenji Avstriji, Salzburškem in Koroškem (noriški konji so najmočnejši). Vseh konj je okoli 3,600.000. Oslov in mezgov je razmerno malo — večinoma po južnih straneh.

Goved so pri zadnjem popisu našteli skoro 13 milijonov. Alpske dežele se uže zarad lepih senožeti in dobrih pašnikov močno pečajo z govedorejo (najboljša goveda imajo Salzburško, Štajersko in Tirole); precej tudi češke dežele in Galicija, razmerno malo pa dežele ogerske krone.

Lepo cvete tudi reja ovce, zlasti v Dolenji Avstriji in po čeških deželah, kjer drže uže večino plemenitih teh živali. Marija Terezija je vpeljala (l. 1763.) prve plemenite ovce. Med drugimi deželami pa ima Dalmacija razmerno naj več ovac, če prav le takih z debelo grdo volno. — Tudi koza se nahaja po vsem cesarstvu,

vender to škodljivo žival najbolj redé po visokogoratih pokrajinah in po Dalmaciji.

Prašiče (nad 7 milijonov) res po vsem cesarstvu zmiraj bolj redé, največ pa jih imajo po Ogerskem, Hrvaškem in Slavoniji, kjer se po obširnem hrastovji z želodom pitajo.

Perotnino rede po vseh deželah, najbolj pa krog velikih mest. Največ je kokoši, potem pa golobov; race in gosi držé zlasti po severnih deželah, kopune (Štirsko) in purane pa po južnih (Primorsko, Hrvaško i. t. d.).

Bučelarstvo cvete na Koroškem, Goriškem, Kranjskem in v Dolenji Avstriji.

Sviloprejke so po južnih, jim kaj ugodnih deželah najbolj razširjene, zlasti v južnih Tirolah, Dalmaciji in nekaj tudi v Primorski in Hrvaški.

b) Lov raznih divjih živali (zajec, srna, jelen, divji merjasec, fazani, jerebje i. t. d.) je še nekaj znamenit po čeških deželah, po Avstrijskem, Ogerskem, Galiciji in Bukovini. Od večih roparic živi medved v Karpatih in Alpah, časoma tudi v Primorski in Dalmaciji; volk v ogerskih deželah, pa tudi v Bukovini, Galiciji, Dalmaciji in Primorski; šakalj v Dalmaciji, zlasti na otoku Korčuli. Med sesavci se nahaja tudi bober. Ptice roparice so zlasti v Alpah: Beloglavi jastreb, brkasti ser, planinski in kraljevi orel in kregulj, v ogerskih planjavah pa razne močvirnice, zlasti velika droplja.

c) Ribarstvo pa je dosta važnejše nego lov divjih živali. Največ rib redé po ribnikih v čeških deželah, mnogo tudi v Dolenji in Gorenji Avstriji. Posebno veliko dobička daje ribarstvo v raznih rekah, zlasti v Tisi, Donavi, Labi, Veltavi in Adiži, če prav reke sedaj nimajo toliko rib, kot nekdanj. Obilo rib imajo tudi nekatera jezera. Sedaj se vlada in razne ribarske družbe posebno napenjajo, kako bi po avstrijskih vodah zaplodili nekdanjo obilico rib ter s tem pomnožili gmotno blagostanje dotičnih prebivalcev. Posebne imenitnosti je ribarstvo v Jadranskem morji, kjer se zlasti v Istri in Dalmaciji ž njim premnogo ljudi preživlja.

3. Kopanine.

Nobena evropska država nima toliko raznovrstnih kopanin kakor Avstrija. Razen platine se kopljejo vse druge kovine. — Zlato se dobiva na Erdeljskem (v Zlatni, Abrudbanji, Verespataku i. d.) in Ogerskem (v Ščavnici, Kremnici, Novi Banji, Oravici, Dognacki i. t. d), nekaj malega tudi v Salzburškem in Tirolah. — Srebro kopljejo posebno na Ogerskem (kjer zlato, pa tudi v Smolniku, Kapniku i. t. d.), Erdeljskem in Češkem (Příbram in Jahimov). — Živo srebro v Idriji, nekaj tudi na Ogerskem in Erdeljskem

— Baker ali kotlovina na Ogerskem (Smolnik, Oravica), Erdeljskem in Tirolskem. — Cink na Kranjskem in zahodni Galiciji. — Cin ali kositer v češki Krušni gori. — Svinec na Koroškem, Češkem in Ogerskem. Najmenitniše med kovinami pa je železo.

Železna ruda se dobiva po vseh avstrijskih deželah razen Primorske, Dalmacije in Avstrije nad Anizo; največ je je na Štajerskem (Eisenerz, Mariazell) in Koroškem (Hüttenberg), ki daje tudi najboljše železo. Za tega pa pride Ogersko (Dios-Györ pri Miskolci i. d.) in Erdeljsko (Olah Lapos), Češko in Moravsko; razmerno dosta manj železne rude dobivajo po drugih deželah. Vsega železa nareda sedaj okoli 5 milijonov *q*.

Razen kovin se dobivajo tudi druge koristne rudi, prsti in kamenja. — Okamenelega goriva se obilo nahaja po vseh krajih. Posebno veliko pa je po nekterih krajih črnega in rjavega premoga (kamenega oglja). Tega prekoristnega paliva so pred 50 leti dobivali komaj 2 milijona *q*, a dandanes uže 170 milijonov. Največ premoga dobivajo dežele češke, potem pa Ogersko, Štajersko, Avstrijsko in Kranjsko; prav nič pa v Salzburškem in Bukovini. Rjavi premog (tega: 99 milij. *q*.) dobivajo v Zagorji (Kranjsko), v Köflachu, Hrastniku (Štirsko), v Oravici in Losonči (Ogersko), Javoržni (Galicija), Toplicah (Češka) i. d. — Najbogatejši zakladi črnega premoga (tega: 72 milij. *q*.) so pa na Češkem (Pelzenj, Slano), Moravskem (Ostrava moravska, Rosice) in Slezjskem (Ostrava slezijska).

Prebogato je cesarstvo tudi kopane in morske soli. Morsko sol dobivajo v Istri (Koper in Piran) in Dalmaciji (na Pagu in Rabu in pa pri Stonu na polotoku Pelješci). Ležišča kamene soli pa niso po vseh deželah razdeljena. Iz teh se po nekterih krajih dobiva kot čist trd kamen — slan kamen — drugodi pa kot varjena sol iz solovaren. Neizmerni so sloji čiste kamene soli ob straneh srednjih in vzhodnih Karpatov, kjer se v velikih kosih spravlja na dan (Vilička in Bohnija v Galiciji; Ujvar Akna na Erdeljskem; Sugatag na Ogerskem, in v Bukovini); onde dobivajo tudi varjeno sol, ktere je tudi dovolj v Salzkammergutu (mejna pokrajina Štajerske, Salzburške in Gorenje Avstrije) in pri Hallu na Tirolskem. Vse soli napravijo leto in dan okoli 5 milijonov *q*; te je okoli 500000 *q*. morske soli.

Drugodi kopljejo žveplo (v Galiciji in Hrvaški), olovnik ali grafit (v Češki in Moravski), asfalt ali zemeljska smola (Dalmacija in Tirole) ter nabirajo solitar in sodo (krog Debrecina). Izmed dragih kamenov se nahajajo granati na Češkem, Ogorskem in Tirolskem, smaragdi v Salzburškem, opali na Češkem in Ogorskem. — Vrednost vseh kopanin iznaša na leto in dan okoli 115 milijonov goldinarjev.

Obrtnost.

Gledé na mnogovrstne prirodnine, na obilno in močno vodovje, na velike potrebe države same in pa na kupčijo z inostranskimi deželami se ni čuditi, da je pod varovalnimi in olajšalnimi zakoni obrtnijstvo oživeló in da sedaj prav lepo napreduje. Vender se posamične dežele po obrtnosti med seboj zeló ločijo. Po zahodnih, zlasti po severozahodnih deželah (po Češki, Moravski, Slezijski, Avstrijski in Predarelski) cvetó fabrike in rokodelnice; v drugih deželah je sicer mnogo rokodelnic, velikih fabrik pa primeroma malo. Ob južni meji in bližnih pokrajinah pa primanjkuje celó malih obrtnikov.

Po podelanih surovinah in po rabi obrtnijskih izdelkov ločijo se razne obrtnije.

1) Napravljanje raznega živeža, raznih užitnih stvari in pijač.

- a) S to obrtnostjo se pečajo navodni in parni mlini pa mlini na sapo, razne pekarije i. t. d. Še druge fabrike napravljajo nadomestek kave, čokolado i. t. d.
- b) Izdelovanje sladkorja iz bele pese se je toli razširilo, da zadostuje potrebam vsega cesarstva — in premnogo sladkorja prodajo še na tuje. S tem se peča okoli 240 fabrik, večinoma v čeških deželah (samo Češko jih ima 154), potem pa na Ogorskem — nekaj malo v Galiciji in Avstriji. Vsako leto napravijo okoli $2\frac{1}{2}$ milij. *q* cukra.
- c) Pivovaren je sedaj okoli 2400, večinoma v zahodnih deželah (obširna Ogorska jih ima le 180), ki napravijo okoli 13 milij *hl.* piva ter ga mnogo prodajo v inostranske kraje. Največ in najboljše pivo ima Češko in okolica dunajska.
- d) Žganje kuhajo ali velike fabrike ali pa na malem posamične kmetije. Najbolj cvete ta obrt v Galiciji, Bukovini in Ogorski, najboljše žganje z dišavami pa napravljate Dalmacija in Moravska.

2) Zeló razširjena in močno razvita je obrt, ki napravlja prejo, cvirn in razno tkanino (predilnice, tkalnice, belilnice, bojnarnice in tiskarnice) ter to podeluje v razna oblačila. Po surovini ločijo:

- a) Volnarstvo izdeluje sukno in drugo volnenino n. pr. šale ali ogrinjala (zlasti v Beči). Ta obrt cvete najbolj na Češkem (Liberec, Kamnice), Moravskem (Brno in Iglava), Sleziji (Belsko), precej tudi v Štajerski in Kranjski.
- b) Platnarstvo cvete v malem v Karpatskih pokrajinah (severno Ogersko, Galicija in Bukovina), kjer napravlajo kmetje obilo belega platna. Velike tvornice so pa zlasti v severni Češki (Rumburg, Sebnöheide, Liberec), Moravski (Šumberg) in Sleziji (Bruntal), ki napravlajo veliko platna in druge prtenine, po trdnosti, belosti in ličnosti sloveče daleč po svetu.
- c) Izdelovanje bombaževine in napolbombaževine, barhanta, kanafasa, robcev in druge kotonine napreduje od leta do leta. Največ takih fabrik je v čeških deželah, Liberec je središče tej obrti, v Dolenji Avstriji (Pottendorf) in Predarelskem; posamične tvornice so tudi v drugih deželah.
- d) Svilarstvo cvete v južnih Tirolah, potem pa v Beči in njegovi okolici, kjer naredi obilo svilenine, atlasa, žameta, svilenih trakov, ki se tudi z najboljšimi inostranskimi izdelki za prednost poganjajo.
- e) Nova pa je obrt, ki iz jute ali indijske konoplje napravlja tkanine.

3) Lončarstvo, kameninarstvo in steklarstvo so skoro po vsej Avstriji razširjena.

- a) Z navadnim lončarstvom se pečajo po vseh deželah, kjer se nahaja dobra glina; kamenine pa izdelujejo zlasti v Češki in Moravski. Izvrstno porcelanino izdelujejo skoro izključno v ogerski dolini (Eger). Mramor podelujejo zlasti za lišpanje raznih staveb v Beči, Salzburgu in južnih Tirolah.
- b) Steklarstvo je razširjeno daleč po monarhiji, v Čehih pa je v vseh izdelkih tako razvito, da se lahko meri s steklarstvom vsega sveta. Rokodelnice in fabrike so večinoma tako ločene, da nektare narejejo surovo steklo, nektare je pa le likajo. Največ velikanskih fabrik (steklaren) je v Hejdi, Turnovu, Jablonci, Steinschönau-u, Novem-svetu i. d. Vrednost stekla, v letu narejenega, cenijo 24 do 25 milij. goldinarjev in tega se za 21 milijonov proda v inostranski svet.

4) Kemijsko blago napravljajo razne fabrike zlasti po čeških deželah; najimenitniše je napravljanje sode ali solajke. Solno in žepeno kislino dajo zlasti Češko, Dolenja Avstrija in Slezija, pepeliko in sreš zlasti Ogersko. V Galiciji pa dobé sedaj od leta do leta več petroleja. Povsodi napravljajo prižigalice, najbolj pa v Beči in po Češkej, od koder jih po vsem svetu pošiljajo. Mnogo je tudi svečarnic, plinarnic, milarnic i. t. d.

5) Kovinarstvo je tudi močno razvito in zelo razširjeno.

- a) Res železno obrt močno zadržuje, da poleg bogatih slojev železne rude v Štajerski, Koroški, Ogerski in Erdeljski ni prav nič premoga, ali pa je le slab premog, tako da mesto tega morajo žgati le drva ali pa oglje iz lesa; vender se je ta obrt tako razvila, da svoje izdelke pošilja križem sveta, kjer se z angleškimi, belgijskimi in francoskimi uspešno potegujejo za prednost (taki izdelki iz železa in jekla so: kose, srpi, kmetijsko in drugo orodje, neizgorljive omare i. t. d.). Najbolj cvete ta obrt v Koroški, Štajerski, Gorenji in Dolenji Avstriji (Bidov na Ipuši, Štira) in v čeških deželah, precej tudi na Kranjskem.
- b) Raznovrstne mašine ali stroje pa narejajo posebno v Beči, Dunajskem Novem mestu, Pragi, Brnu, Levovu, Budapešti, Gradci in Trstu.
- c) Tudi druge kovine ponekodi močno podelujejo; najbolj pa cvete bronzarstvo, zlasti v Beči.

6) Strojarnice in usnjarnice so po vsem cesarstvu, najimenitniše pa v Beči in Pragi, kjer naredé premnogo raznovrstne usnjine (črevlje, rokavice, razne torbe in drugo galanterijsko blago).

7) Papirnice so tudi po vsem cesarstvu, največe pa v Češki, Dolenji Avstriji, Štajerski, Kranjski, v Gorici in na Reki.

Kupčija.

Kupčija je znotranja in zunanja, obojna se zopet lahko vrši ali po morji ali pa po suhem.

1. Znotranja kupčija med posamičnimi deželami in kraji je kaj živahna, a nemogoče je ta promet natanko nadzorovati; kajti po kupčijski zavezi, skleneni med avstrijsko in ogersko državo, je cela monarhija ena kupčijska in colna skupina, po kateri se smejo vsi pridelki in izdelki brez ovir semtertja prevažati in prodajati. V obče pa oddajajo zahodne dežele vzhodnim in južnim obrtniške izdelke in prejemljejo zanje prirodne in razne napolizdelke.

Najimenitniša tržišča so glavna mesta v posamičnih deželah, za temi pa Reka, Gorica, Bolzan, Zemun, Braševo, Debrecin, Košice, Požun, Šopronj, Olomuc, Pelzenj, Belsko in Brodi.

2. Gledé na zunanjo kupčijo je cela monarhija ena colna skupina, kterej so tudi Bosna, Hercegovina in Lichtensteinska priključene. Po suhem se ta kupčija najbolj razvija v Nemčijo, potem v balkanske dežele, Italijo, Rusijo in Švajco; po morji pa iz raznih avstrijskih pristanišč v pristanišča ob Jadranskem in Sredozemskem morji, sedaj tudi prek drugih morij v bolj odstranjene kraje.

Tudi prevozna kupčija (transito) daje cesarstvu dosti dobička; drži pa ta kupčijo skoro izključno od vzhodne in južne meje in od pristanišč ob Jadranskem morji v severno in severnozahodno Evropo.

Vvažá pa Avstrija razno prekomorsko blago, ovočje toplih dežel, olje, petrolej in razne surovine. — Izvažá pa žito in moko, volno, les, steklo, jeklo, živino in razne obrtnijske izdelke.

Občila.

Kupčijo in po tej obrtnijo in pridelovanje raznih surovin, sploh gmotno blagostanje vsega cesarstva posebno podpirajo mnogovrstna občila, namreč: ceste, železnice, plovstvo, telegrafi in telefoni.

I. Ceste po suhem so prevažne za promet in njemu neobhodno potrebne. Avstrija ima dokaj cest, vendar so one kaj različno po obeh državnih polovicah in po posamičnih deželah razdeljene. V obče jih imajo zahodne in severozahodne dežele dosta več nego vzhodne in jugovzhodne. Ločimo pa državne, deželne, okrajne in občinske ceste. Vse merijo okoli 94000 *km*, teh pride 54000 na Avstrijsko državo, 40000 pa na Ogersko.

II. Železnice prepregajo cesarstvo na vse strani sveta. Glavne črte so med seboj sklenene po stranskih ali preprečnih črtah, tako da vežejo razne dežele med seboj in z državnima središčema (Dunaj, Budapešta) pa z inostranskimi deželami.

Sedaj merijo vse črte okoli 20850 *km*, teh pride na Avstrijsko državo 11350 *km*, na Ogersko pa 9500.

Najimenitniše železne ceste in njih glavne stranske veje so:

a) Na južno stran:

1. Južna železnica: Dunaj, Gradec, Ljubljana, Trst; nje stranske črte so:

α) Dunajsko Novo mesto, Šopronj, Ogerska Sobotica in Kaniža.

β) Pragerhof, Ptuj, Kaniža, Stolni Belgrad in od tod ali v Budim ali pa v Komorno.

- γ) Maribor, Celovec, Beljak, Brixen (Francensfeste), kjer se veže z
- δ) Brennersko železnico: Kufstein, Innsbruck, Brenner, Ala.
- ε) Zidani most, Zagreb in iz tega mesta v Sisek ali pa v Karlovec.
- η) Št. Peter, Bistrica ilirska in Reka.
- θ) Nabrežina, Gorica, Kormin.

2) Cesarjevič Rudolfova železnica: Ljubljana, Trbiž, Beljak, Št. Vid, Št. Mihael, Štira, S. Valentin.

- α) Trbiž, Pontablo in dalje v Italijo.
- β) Št. Vid, Celovec.
- γ) Hieflau, Eisenerz.

3. Gizelina železnica: Selzthal, Zell, Wörgl.

4. Ogerska zahodna železnica: Gradec, Og. Sobotica, Stol. Belgrad.

5. Južna ogerska drž. železnica: Zakany, Zagreb — Reka.

6. Isterska državna železnica: Devače, Pulj — Rovinj.

b) Na zahodno stran:

1. Zahodna ali ces. Elizabetina železnica: Dunaj, Linz, Salzburg, Bischofshofen.

- α) Linz, Budejevice.
- β) Wels, Pasov.
- γ) Lambach, Gmunden.

c) Na severozahodno stran:

1. Severna državna železnica: Dunaj, Brno, Praga, Podmoklí (Bodenbach).

2. Češka zahodna železnica: Praga, Pelzenj, Furth.

3. Češka severozahodna in češka severna železnica.

4. Avstrijska severozahodna železnica: Dunaj, Znojmo, Iglava, Kolin, Mlada Boleslava.

5. Južna severonemška sklepna železnica: Pardubice, Libava.

6. Ces. Franc Jožefova železnica: Dunaj, Gmünd — Pelzenj Heb; — Praga.

d) Na severovzhodno stran:

1. Cesar Ferdinandova železnica: Dunaj, Gänserndorf, Bretislav (Lundenburg), Prerov, Ostrava, Bogumin (Oderberg), Krakov. Ima pa ta železnica razne veje.

2. Moravsko-slezijska sev. železnica: Brno, Olomuc.

3. Moravsko-slezijska osrednja železnica: Olomuc, Opava.

4. Karlo-Ljudovikova železnica: Krakov, Levov, Brodi, Tarnopol.

5. Levovsko-črnoviška železnica: Levov, Črnovice, Sučava.

e) Na vzhodno stran:

1. Jugovzhodna državna železnica: (Dunaj) Marchegg, Požun, Pešta, Segled, Segedin, Temesvar Baziaš. In razne veje.

2. Severna ogerska drž. železnica: Pešta, Kremenice, Rutka.
3. Potiška železnica: Segled, Solnok — — —
4. Alfeldska železnica: Veliki Varadin, Segedin, Osek.
5. Ogerska vzhodna železnica: Veliki Varadin, Kološ, Erdeljski Belgrad.
6. Prva erdeljska železnica: Arad, Erdeljski Belgrad.
7. Ogerska severovzhodna železnica: Debrecin, Siget.
8. Nadvojvoda Albrehtova železnica: Munkač, Strij, Levov.
9. Prva ogersko-gališka železnica: Mihaly, Hirov, Premisl.
10. Košičko-boguminska železnica: Košiče, Rutka, Bogumin.
11. Prešovsko-tarnovska železnica: Prešov, Sandec, Tarnov.

III. Plovstvo.

Morje, jezera in reke so naravne poti po vodi, kanali ali prekopi pa umetne. Razen morja in jezer ima Avstrija posebno veliko plovnih rek; poleg teh je prekopov primeroma zelo malo.

Po pogodbi imajo kupčijske ladije Avstrijske in Ogerske države enako zastavo in enake pravice v vseh državnih pristaniščih. Takih pristanišč je 104; Trst in Reka sta med njimi najimenitniši. Kupčijsko ladijevje morsko šteje sedaj 109 parobrodov in okoli 8000 jadernic. Večina parobrodov je vlast Avstrijskega Lloyda, velike plovstvene družbe v Trstu, ki se je bila l. 1833 na delnice ustanovila. Podpira jo tudi država z velikanskim denarjem. Nje parniki redno obiskujejo luke ob Jadranskem in vzhodnem Sredozemskem morji, sedaj tudi Indijo, Kitajsko, zahodno Sredozemsko morje in Ameriko.

Med plovnimi rekami najimenitniša je Donava z nekterimi dotoki: Sava (do Siska), Drava (od izliva do Kakonije) in Tisa od izliva do Namény. Po teh vodnih potih — pa tudi zunaj države — posreduje promet velika Donavska plovstvena družba, ki ima okoli 150 parnikov in 600 vlačnih ladij. Parniki plujejo tudi po Labi in Veltavi in po Visli.

Neznatno — le krajnega pomena je plovstvo po jezerih, n. pr. po Gmundskem, Blatnem in Celovškem jezeru, dosta imenitniše je po Gardskem, zlasti sedaj pa po Bodenskem jezeru, kjer se vsled posebnih naprav lahko prevažujejo celi železnični vlaki.

IV. Pošte.

Pošte so kaj stara naprava v cesarstvu (od Maksimilijana I.); ljudje se sedaj po njih le malo prevažajo; bolj imenitne so pa sedaj

pošte za pošiljanje blaga v malem obsežku, najimenitniše pa za pošiljanje listov, časnikov in denarjev.

V. Telegrafi in telefoni.

Prve telegrafe ali dalekopise so v Avstriji napravili l. 1847, od tega leta so se toli razmnožili, da sedaj prepregajo cesarstvo na vse strani in vse le količkaj imenitne kraje med seboj sklepajo. Ločijo se pa železnični telegrafi (za promet po železnicah) od državnih, kateri zadnji edini služijo tudi zasebnikom. — Telefonov je v Avstriji doslej le malo — in sicer v nekih velikih mestih, n. pr. v Trstu, Dunaji, Pragi, Budapešti.

Druga pospeševala gmotnega napredka.

Razne občne, državne, deželne in zasebne naprave pospešujejo pridelovanje prirodnin, obračajo v občni prid obile zaklade vsega stvarstva in tako širijo in množé telesno in duševno srečo narodov. Take naprave so kmetijske družbe, razstave, učilnice in posebni kmetijski časniki, zavarovalnice zoper ogenj in drugo nesrečo, hranilnice, posojilnice in denarne banke, kupčijske in obrtnijske zbornice.

Hranilnic je sedaj 630 v cesarstvu; tudi zavarovalnice se hitro množé, najimenitniše so v Trstu, Beči, Pragi in Budapešti. Nova (češka) naprava so vzajemne posojilnice, ki so se tudi po Slovenskem naglo namnožile. Med velikimi denarnimi zavodi najimenitniši je Avstrijsko-ogerska narodna banka; vseh takih zavodov štejejo okoli 180 v cesarstvu. — Kupčijskih in obrtnijskih zbornic je 40 v celem cesarstvu, namreč 29 v avstrijskih, 11 pa v ogerskih deželah; v te se odborniki izbirajo na vsakih 5 let, v one pa na šest.

Šolstvo.

Največo skrb za občno omiko, za nравitost in duševni razvitek narodov v cesarstvu imajo rodbina, cerkev in šola.

Učilnice v cesarstvu se delé v male, srednje in velike šole.

1. Male šole so v Avstrijski državi po šolskem zakonu od 14. maja 1869 dobile enotno podlogo ter se v obče ljudske in meščanske šole zovejo. Vanje ima hoditi vsa mladina od 6. do 14. leta svoje starosti (v Istri, Galiciji, Bukovini in Dalmaciji pa le do konca 12. leta).

V ogerskih deželah je malo šolstvo uravnano po šolskem zakonu od l. 1868 (v Hrvaški in Slavoniji pa po zakonu od l. 1874—¹⁴/₁₀) ter obsega početne (od 1 do 3 razredov) in ponavljavne šole. V početne šole morajo hoditi otroci od 6. (v Hrvaški od 7.) do 12. leta, v ponavljavne pa od 12. do 15. leta. Poleg teh malih učilnic so še više ljudske šole s 4 ali 5 ali 6 razredi.

Vseh malih šol je v cesarstvu nekaj črez 32.000, katerih polovica pride na tostranske dežele, druga polovica pa na onostranske. Vanje pa hodi okoli $3\frac{4}{5}$ milij. otrok. Vender je obiskovanje ljudskih šol v raznih deželah kaj različno. Razmerno največ za šolo godnih otrok hodi v ljudske šole v Gorenji Avstriji ($96\frac{1}{2}\%$), Salzburškem ($94\frac{1}{2}\%$), Tirolah in Dolenji Avstriji, najmanj pa v Bukovini ($17\frac{1}{2}\%$), Dalmaciji (22%) in Galiciji (27%).

Ljudskim šolam se prištevajo tudi male kmetijske in obrtnijske učilnice. — Učitelji in učiteljice za ljudske šole se vzgajajo v učiteljiščih, katerih je 136 v cesarstvu. — Nadzorujejo pa ljudske šole v tostranskih deželah krajni, okrajni in deželni šolski sveti, v onostranskih pa šolski nadzorniki.

2. Srednje šole se delé v gimnazije, realke in realne gimnazije.

a) Gimnaziji podeljujejo učencem neko občno izobraženost ter jih pripravljajo za velike ali učene šole (bogoslovne, pravoslovne, zdraviloslovne in modroslovne). Ločijo se v više (z 8 razredi) in niže (s 4 razredi) gimnazije. Vseh je okoli 270 — in teh je 120 v Avstrijski državi.

b) Realke poudarjajo pri pouku realne predmete ter pripravljajo za kupčijstvo in obrtnijstvo pa za tehniške šole. Vseh nižih in viših je 121 in teh je komaj 40 v ogerskih deželah.

c) Realni gimnaziji imajo v prvih 4 razredih združeni, pa nekaj prenarejeni učni načrt samostalnih gimnazijev in realk, tako da njih učenci iz 4. razreda lahko prestopajo v viši gimnazij ali pa v višo realko. Realnih gimnazijev je 48, katerih pride 12 na ogerske dežele.

Srednjim šolam se prištevajo tudi nekatere strokovne učilnice (n. pr. stavbarske, obrtnijske, mornarske itd.). Vodijo jih tostran deželni šolski sveti, nadzorujejo pa deželni šolski nadzorniki.

3. Velike šole so vseučilišča in tehnike.

a) Vseučilišč je v celej monarhiji 10, katerih 6 je popolnih, namreč s 4 razdeli (z modroslovskim, zdraviloslovskim, pravoslovskim in bogoslovskim), 4 so pa nepopolna. V Avstrijski državi jih je 7 in sicer popolna so v Beči, Gradci, Innsbrucku, Pragi (češko in nemško) in Krakovu, nepopolni ste v Levovu in Črnovicah, kterima manjka zdraviloslovskega razdela.

V ogerskih deželah so le 3 vseučilišča: ono v Budapešti je popolno, v Kološi (brez bogoslovskega in pravoslovskega razdela) in Zagrebu (brez zdraviloslovskega razdela) ste pa nepopolni.

b) Tehnik in politehnik je 8 v cesarstvu, namreč v Beči, Gradci, Pragi (češka in nemška), Brnu, Krakovu, Levovu in Budapešti. Razen one v Krakovu so vse po strokah uravnane.

Velikim šolam se prištevajo še razne strokovne učilnice, n. pr. bogoslovne šole, pravoslovne akademije v Ogerski in Erdeljski, orientalska akademija v Beči, velika šola za obdelovanje zemlje v Beči, večja kmetijska šola v Ogerskem Starem gradu; rudarske akademije v Ljubnem, Příbramu, Ščavnici, kupčijske akademije v Beči, Pragi, Gradci, Budapešti in Trstu, mornarska akademija v Trstu; živinozdravilska zavoda v Beči in Budapešti, akademija za umetnosti v Beči, Pragi, Krakovu. Razna vojaška učilišča: vojaška akademija v Dunajskem Novem mestu, tehniška vojaška akademija v Beči, mornarska akademija na Reki i. d.

Državna ustava.

Zakonita podlaga Avstrijsko-ogerski monarhiji je pragmatična sankcija cesarja Karla VI. od 19. aprila 1713 (6/12 1724), cesarski patent Franca I. od 1. avgusta 1804, cesarska diploma od 20. oktobra 1860 in osnovna ustava od 21. decembra 1867.

Po pogodbi z Ogri meseca septembra 1867 skleneni in l. 1878 zopet na deset let ponovljeni, je cesarstvo razdvojeno v dve enakopravni polovici (1. Avstrijska država ali v državnem zboru zastopana kraljestva in dežele in pa 2. Ogerska država ali dežele ogerske krone), ki imate vsako za se posebno ustavo in posebno upravo; obe polovici narejate le eno državo, ki se uradno in diplomatsko zove: Avstrijsko-ogerska monarhija.

Skupnost Avstrijsko-ogerske monarhije ne sloni na osebnem edinstvu, ampak ta skupnost sloni na stvarnem edinstvu, t. j. na skupnosti koristi, ki obstanek in moč vse države varujejo. Te skupne zadeve so: 1. Zunanje zadeve in diplomatsko in kupčijsko zastopstvo v inostranskih državah; 2. vojaštvo in vojno pomorstvo razen privoljevanja vojakov novincev in zakonodajalstva, kako naj se izpolnjuje vojne dolžnosti i. t. d. in 3. občne denarstvene zadeve.

Ustayni zastopi.

Postavodajalno oblast deli cesar z ljudskimi zastopi. Taki zastopi so v totranskih deželah deželni zbori in pa državni zbor na Dunaji.

1. Deželni zbori zastopajo zlasti deželne koristi ter sklepajo dotične zakone. Osnovani so ti zastopi po deželnih uredbah od 26. dne svečana 1861. Vseh je 17. Razen tržaškega je vsak de-

želni zbor sestavljen iz članov z „osebnim glasom“ (virilec Virilstimme), škofje in nadškofje in pa rektorji vseučilišč) pa iz poslancev od ljudstva na 6 let izvoljenih. Te poslance pa volijo prebivalci, razdeljeni v skupine. Take skupine so: a) vlastelji (veliki posestniki), b) mesta, trgi in obrtnijski kraji, c) kupčijske in obrtnijske zbornice in d) kmečke občine.

Tako ima deželni zbor

Kranjski: 37 članov: knezoškofa, 10 p. velikih vlasteljev, 8 p. mest in trgov, 2 p. kupč. in obrt. zb. in 16 p. km. občin. Štajerski: 63 čl.: 2 knezoškof., 1 rekt. vseučil., 12 p. vel. vlastelj., 19 p. mest in trgov, 6 p. kupč. obrt. zb. in 23 p. km. občin. Koroški: 37 čl.: knezoškofa, 10 p. vel. vlastelj., 9 p. mest in trgov, 3 p. kupč. in obrt. zb. in 14 p. km. občin. Goriški: 22 čl.: knezonadškofa, 10 p. vel. vlastlj., 5 p. mest in trgov, 2 p. kupč. in obrt. zb. in 8 p. km. občin. Istarski: 33 čl.: 3 škofo, 5 p. vel. vlastlj., 11 p. mest in trgov, 2 p. kupč. obrt. zb. in 12 p. km. občin. Tržaški mestni zbor pa je o določeni dobi tudi deželni zbor ter šteje 54 članov, katerih 48 volijo meščani (razdeljeni so v 4 razrede), 6 pa okoličani (razdeljeni so v 6 volilnih okrajov).

Upravno in izvrševalno oblast v obče deželnih zadevah izročajo deželni zbori izmed sebe izbranemu deželnemu odboru.

2. Državni zbor na Dunaji zastopa vse avstrijske ali tostranske dežele ter se deli v gospodsko zbornico in zbornico poslancev.

a) Gospodska zbornica nima določenega števila članov. Nje člani so: vsi dorastli knezi iz cesarske rodovine, vsi nadškofje in knezoškofje, dorastli glavarji onih visokoplemenitih avstrijskih grajščakov, katerim je cesar dedinsko državnozborsko čast podelil, in oni odlični, pri državi in cerkvi, znanosti in umetnosti zaslužni možje, katerim je cesar isto čast do smrti podelil.

b) Zbornica poslancev šteje po zakonu o neposrednih volitvah od 2. dne aprila 1873 353 članov ali poslancev, ktere na 6 let v posamičnih deželah neposredno volijo prebivalci, razdeljeni v zgoraj naštetе skupine. Sledeči pregled kaže, koliko poslancev vsaka tostranska dežela po raznih skupinah voli v zbornico:

Ime dežele.	Veliki vlastelji.	Mestá in trgi.	Kupčijsko obrt. zbor	Kmetske občine	Skup.
Dolenja Avstrija	8	17	2	10	37
Gorenja Avstrija	3	6	1	7	17
Salzburško	1	2	—	2	5

Ime dežele.	Veliki vlastelji.	Mestá in trgi.	Kupčijsko obrt. zbor	Kmetske občine	Skup.
Štajersko	4	8	2	9	23
Koroško	1	3	1	4	9
Kranjsko	2	3	—	5	10
Goriško	1	1	—	2	4
Istra	1	1	—	2	4
Trst z okolico . . .	—	3	1	—	4
Tirolsko	5	5	—	8	18
Predarelsko	—	1	2	—	3
Češko	23	32	7	30	92
Moravsko	9	13	3	11	36
Slezija	3	3	1	3	10
Galicija	20	13	3	27	63
Bukovina	3	2	1	3	9
Dalmacija	1	2	—	6	9
Skupaj .	85	115	22	131	353

Postavodajalno oblast v ogerskih deželah deli cesar z ogerskim državnim zborom in pa z deželnim zborom zedinjenih kraljestev Hervaške in Slavonije.

1. Med ogerskimi deželami ima samo zedinjeno kraljestvo Hrvaško-slavonsko poseben deželen zbor, ki se v Zagrebu zbira ter razpravlja in sklepa o vseh zadevah notranje uprave (politična uprava, bogočastje in šolstvo, pravosodje itd.).

2. Vse ogerske dežele so zastopane v ogerskem državnem zboru v Budapešti. Ta se deli v zbornico velikašev in zbornico zastopnikov. a) Člani velikaške zbornice so dorastli nadvojvode z velikimi posestvi na Ogerskem, duhovski velikaši (vsi katoliški in pravoslavni škofje in nadškofje in še nekteri drugi imenitni duhovniki), potem pa raznovrstni posvetni velikaši, ogerski in erdeljski veliki župani pa 4 zastopniki hrvaško-slavonskega zbora. b) Zastopniška zbornica šteje 447 poslancev, katerih 40 izvoli izmed sebe deželni zbor hrvaško-slavonski, drugi so pa po mestih in županijah Ogerske, Erdeljske in na Reki izbrani — in sicer na 3 leta.

Vsej monarhiji skupne zadeve obravnujete in sklepate delegaciji, ki se vrstoma v Beči in Budapešti shajate.

Ogerski in avstrijski državni zbor izbirata vsako leto izmed sebe delegaciji, in sicer po 60 poslancev. Teh jih po 20 z brezuvetno večino glasov izmed sebe izvolite gospodska zbornica in pa velikaška (le da ta mora v dvajseterico izvoliti enega zastopnika Hrvaško-slavonske kraljevine), po 40 jih pa izvolite poslaniška zbornica v Beči in zastopniška zbornica v Budapešti. Poslaniška zbornica

v Beči voli tudi z večino glasov a na taki način, da poslanci vsake dežele izvolijo določeno število izmed sebe ali pa izmed poslancev vse zbornice in sicer poslanci češki 10, galicijski 7, moravski 4, dolenje-avstrijski 3, gorenje-avstrijski, tirolski in štirski po 2, poslanci iz drugih dežel pa po 1 — (tako volijo kranjski le 1 zastopnika v avstrijsko delegacijo, teržaški, isterski in goriški tudi po 1!). — Ogerska zastopniška zbornica voli izmed sebe z brezuvetno večino, le da med 40 izvoljenci morajo biti 4 zastopniki trojedne kraljevine.

Glava države.

Izvrševalna oblast je pridržana avstrijsko-ogerske monarhije skupnemu vladarju, ki se nazivlja „c. kr. apostolsko veličanstvo, cesar avstrijski, kralj češki itd. in apostolski kralj ogerski.“ Cesar je prvi oblastnik v državi in nositelj nje krone; njegova oseba je posvečena in nedotakljiva; sam je neodgovoren ter izvršuje svojo oblast po odgovornih ministrih in podrejenih jim uradnikih; najviši poveljnik je vsej vojski, napoveduje vojsko in in sklepa mir in razne državne pogodbe. Da obveljajo kupčijske in one državne pogodbe, ki državi ali posamičnim državljanom nakladajo bremena, morata jim pritrditi državna zbornica. Sodbe se izrekajo v njegovem imenu in cesar sam zamore tudi pomilostiti. Pri nastopu svojega vladarstva obljubi cesar pričo državnega zbora, da bode osnovne zakone v državnem zboru zastopanih kraljestev in dežel sveto ohranil ter po njih in po splošnih zakonih vladal. — Gaslo ali pregovor sedaj vladajočega cesarja je: „Viribus unitis“, t. j. „Z združenimi močmi“.

Za velike osebne zasluge podeljuje cesar razna poslovia, med temi je 7 viteških redov: Red zlatega runa (kterega podeljuje le vladarjem in posamičnim najvišim dostojanstvenikom), vojaški red Marije Terezije, ogerski red sv. Štefana, red Leopoldov, red železne krone, red Franc-Jozefov in Elizabeta-Terezijin križ vojaški. Druga poslovia so: Vojaški križ za zasluge, zlati in srebreni križ za zasluge in sicer s krono ali pa brez nje, svetinje za zasluge. Cesarica pa gospem podeljuje „red zvezdnega križa“.

Uprava.

A) Za upravo vsej monarhiji skupnih zadev so ministri zunanjih zadev in cesarske hiše, občnega državnega denarstva in pa državnega vojaštva. Odgovorni so za vse svoje početje državnima delegacijama.

1. Minister zunanjih zadev in cesarske hiše upravlja vsa opravila, ki se državoprnega stanja cesarske hiše ali pa zunanjih zadev dotikajo. Za to so mu podrejeni poročniki, poslanci in ministerski rezidenti, ki v tujih državah diplomatske reči opravljajo. Pod istim ministrom so tudi konzuli, glavni konzuli in podkonzuli, ki po tujih državah za avstrijske kupčijske zadeve skrbé.

2. Minister državnega vojaštva upravlja kot najviša gosposka vse zadeve stalne vojske in vojnega pomorstva. Stalna vojska na suhem šteje v mirnem času 267.000 mož, o vojnem pa 868.800, ki se vrsté k telesni straži, pehoti, konjištvu, artileriji, genijskim in pionirskim krdelom, vozarstvu in zdravstvenim krdelom. Vojska je razdeljena med 15 glavnih ali vojaških poveljništev, te pa v divizije, brigade in regimente (polke). Imenitne trdnjave so: Osek, Petrovaradin, Temešvar, Kamorno in Krakov. — Vojno pomorstvo šteje 75 vojnih ladij (med temi je 13 oklopníc in 14.600 mornarjev in namorskih vojščakov. Upravo vodi oddelek za vojno pomorstvo v ministerstvu za državno vojaštvo. Trdno vojno pristanišče je Pulj. — Po vojnem zakonu od 8. dne decembra l. 1868 je vojak vsak moški, ki je dober za orožje, ter mora od 20. leta služiti po 12 let in sicer 3 leta v prvi vojski, 7 let v rezervi ali založni vojski in 2 leti pri deželni brambi.

3. Minister občnega državnega denarstva oskrbuje vse obema državnima polovicama skupne denarne zadeve in nezaloženi državni dolg (državni papirni denar). Troški za vse skupne zadeve se plačujejo s carinskimi dohodki in z doneski obeh državnih polovic.

Od teh doneskov se najprej 2% odbijeta na Ogersko (zarad prisvojene vojaške krajine), od ostanka pa mora 70% založiti Avstrijska država, 30% pa Ogerska.

B) Upravo v državnem zboru na Dunaji zastopanih kraljestev in dežel vodi dunajsko ministerstvo, ki je odgovorno državnemu zboru. Obsega pa to ministerstvo sedaj 8 ministrov; ti so: 1) minister notranjih zadev, 2) bogočastja in šolstva, 3) kupčijstva in narodnega gospodarstva, 4) poljedelstva, 5) pravosodja, 6) denarstva, 7) deželne brambe in 8) za Galicijo.

1) Minister notranjih zadev oskrbuje politično upravo. Njemu so podrejene namestnije (z namestniki na čelu) in pa deželne vlade (z deželnimi predsedniki na čelu; deželne vlade so le v Kranjski, Koroški, Salzburški, Sleziji in Bukovini). Tem so podrejena okrajna glavarstva in mesta s samostalnim občinskim ustavom (n. pr. v Kranjski je 11 okrajnih glavarstev in mesto Ljubljana s samost. obč. ustavom). Okrajnim glavarstvom so pa podrejene občine z župani na čelu.

2) Ministru bogočastja in šolstva so podrejene razne duhovniške (cerkvene) gosposke, učilnice in vsi zavodi za umetnosti in znanosti.

3) Minister kupčijstva in narodnega gospodarstva oskrbuje vse kupčijske in obrtnijske zadeve; podrejene so mu vse dotične gosposke, pošne in telegrafske direkcije, kupčijske in obrtnijske zbornice i. t. d.

4) Minister poljedelstva upravlja vse zadeve kmetijstva in gozdnarstva, lovstva in rudarstva.

5) Minister pravosodja vodi pravosodno upravo. Podrejene so mu sodnje gosposke in državna pravdnikstva. Najviša sodnja stopinja je najvišje sodišče v Beči; pod tem je 9 deželnih nadsodišč (kot druga sodnja stopnja); pod temi so deželna in okrožna sodišča (kot prva sodnja stopinja; vseh je 64. — V Kranjski ste deželno sodišče v Ljubljani pa okrožno sodišče v Novem-mestu). Potem je še 905 okrajnih sodišč; takih je 30 na Kranjskem.

6) Minister deželne brambe oskrbuje vse zadeve o vojaški dolžnosti, o dopolnjevanji vojske, o nastanovitvi in o preskrbovanji vojakov. Podrejene so mu deželna bramba, črna vojska in žandarmerija. — Deželna bramba šteje 164000 mož ter ima nadpoveljnika, pod tem je 9 poveljnikov. — Črna vojska je doslej le v Tirolah in Predarelski osnovana.

7) Minister denarstva oskrbuje vse denarstvene zadeve totranskih dežel (dohodki, stroški in državni dolg); podrejena so mu finančna deželna ravnateljstva (7) in finančna ravnateljstva z raznovrstnimi denarstvenimi uradi (n. pr. carinski, rudarski i. t. d.).

Vseh gosposk gospodarjenje z denarjem pa pregleduje c. k. najviša računarija na Dunaji.

C) Upravo Ogerske države vodi kr. ogersko ministerstvo (v Budapešti), ki je odgovorno ogerskemu državnemu zboru. Šteje pa to ministerstvo 9 ministrov; ti so: 1) kr. minister notranjih zadev, 2) bogočastja in šolstva, 3) poljedelstva, obrtnijstva in kupčijstva, 4) javnih del in občil, 5) deželne brambe, 6) pravosodja, 7) denarstva, 8) minister za Hrvaško in Slavonijo in 9) minister na najvišem dvoru.

1) Minister notranjih zadev vodi notranjo ali politično upravo in policijo za varnost. Dežele ogerske krone so razdeljene v županije, okrajine, stolna sodnikstva in kr. mesta, katerim na čelu stojé veliki župani, veliki kapitani, stolni sodniki in župani. — Upravo Reke z okolico vodi kr. gouverneur, ki je neposredno ogerskemu ministerstvu podrejen. — Kraljestvo Hrvaško-slavonsko ima v Zagrebu posebno kr. deželno vlado, kterej predseduje ban, odgovoren hrvaško-slavonskemu deželnemu zboru.

Tej deželni vladi, ločeni v 3 razdelke: za notranje in denarstvene zadeve, za bogočastje in šolstvo in pa za pravosodje so podrejene hrvaško-slavonske županije in kr. samostalna mesta. — Po c. k. manifestu od 8. avgusta 1873 je vsa Vojaška krajina združena z (Ogersko) in Hrvaško in Slavonijo.

2) Minister bogočastja in šolstva ima oblast le na Ogerskem in Erdeljskem.

3) Minister poljedelstva, obrtnijstva in kupčijstva oskrbuje le na Ogerskem in Erdeljskem zadeve poljedelstva in gozdarstva; rudarstvo, poštarstvo in telegrafstvo pa po vseh ogerskih deželah.

4) Minister javnih del in občil upravlja dotične zadeve po vseh ogerskih deželah.

5) Minister deželne brambe ima enaka opravila kot isti minister v totranskih deželah. Deželni brambovci v Ogerski se zovejo honvedje. Tudi črna vojska je po ogerskih deželah osnovana.

6) Minister pravosodja vodi upravo sodišč. Za Oggersko in Erdeljsko najviša sodnja stopinja je Curia regis ali septemviralni stol v Budapešti in za Hrvaško-slavonsko kraljestvo septemviralni stol v Zagrebu. Druga sodnja stopinja je za Oggersko kr. sodnijski stol v Budapešti, za Erdeljsko pa v Moriškem novem trgu (Maros Vasarhely), za trojedno kraljevino banski stol v Zagrebu, za Reko pa kr. sodišče II. stopinje v Reki. Najnižja sodnja stopnja so pa županijski sodni stoli, podžupanijska, stolna in mestna sodišča.

7) Ministru denarstva so podrejeni uradi glavnih denarnic in pa 14 finančnih ravnateljstev. Kr. državna računarija pa pregleduje vseh gospodsk gospodarjenje z denarjem.

8) Hrvaško-slavonski minister ne vodi nikake uprave, ampak le posreduje med kraljem, ogerskim ministerstvom in Hrvaško-slavonskim kraljestvom. — 9) Minister na najvišem dvoru pa posreduje med vladarjem in ogersko vlado in med ministerstvu obeh državnih polovic.

C. Topografija.

I. V državnem zboru na Dunaji zastopane dežele Nadvojvodstvo Avstrija pod Anizo ali Dolenja Avstrija.

19824 km² in 2,330.000 ljudi, ki so zunaj glavnega mesta skoro vsi katoličani (95%) in Nemci (90%); poleg teh je 6% Čehov ostali so pa izmed drugih avstrijskih narodov. *)

Dunaj ali Beč (s predmestji 1,200.000 lj.), na desnem bregu Donave, je stolišče in največe in najimenitniše mesto vsega cesarstva,

*) Pri vsaki kronovini naj se po zemljekazu in po prejšnjem navedejo meje, gore, planjave in nižine, tekoče in stoječe vode in podnebne razmere; potem naj se naštevajo najimenitniše rastlinske, živalske in rudninske prirod-

naravno središče in križišče imenitnih državnih in evropskih cest; zato mu močno cvete obrtnost, velika in mala kupčija. Ima vseučilišče, tehniko in druge velike šole; izmed srednjih šol je 10 gimnazijev, 14 realk in 2 realna gimnazija in pa premnogo drugih učilnic, znanostnih in umetnostnih zavodov. Leopoldovega mesta se drži prater, navadno poletno veselišče in šetališče Dunajčanov. V okolici so lepi cesarski gradovi: Schönbrun (zverinjak in botanični vrt), Hetzendorf in Laxenburg.

Hainburg, velika tobakarnica. Bruck na Litavi, stalni tabor za vojne vaje. Pottendorf, največa bombaževa predilnica v Avstriji. Baden (10.000 lj.), sloveče letovišče bogatih Dunajčanov, ima žveplene toplice. Dunajsko-novomesto (24.000 lj.) ima vojaško akademijo in zelo razvito obrtnijo in kupčijo. Neunkirchen, najbolj obrtni trg v deželi (zlasti železnina in druga kovina). Klosterneuburg na Donavi z imenitno opatijo in vinarsko šolo.

Sv. Ipolit (St. Pölten, 10.000 lj.), sedež ondešnjega škofa. Tuln (rimska Comagena) v Tulnskem polji. Obrtni kraji: Bidov (Waidhofen) na Ipuši (Ips), Scheibbs na Erlafi in St. Egidij na Traiseni.

Korneuburg z ladijedelnico donavske paroplovstvene družbe; v okolici je Pižemski hrib s slovečim vinarstvom in sadjarstvom. Aspern, Esslingen, Wagram in še dalje proti severju Jedenspeugen, imenitna bojišča. Rötz z vinarstvom.

Krems (11.000 lj.) na Donavi z razvito obrtnijo in živahnó kupčijo (žafan, goršica in vino). Stein, imenitno skladišče blaga za kupčijo po Donavi. Imenitni obrtni okraji: Bidov na Diji, Gross-Siegharts in Horn. Raabs, nekdanji slovanski Rakusi, po katerem kraji Čehi še dandanes imenujejo to deželo in Avstrijsko cesarstvo.

Nadvojvodstvo Avstrijsko nad Anižo ali Gorenja Avstrija.

11997 km² in 761000 ljudi, ki so skoro vsi katoličani in Nemci.

Line (42.000 lj.) na Donavi, glavno deželno mesto, ima škofa, namestništvo, razne srednje in male šole, cvetočo obrtnijo (volnina, usnje in usnjina, ladijedelnica i. d.) in veliko kupčijo zlasti z deželami ob srednji in dolnji Donavi. Na levem bregu Donave mu stoji predmestje Urfahr (10.000 lj.), na bližnjem Freienbergu velik

nine, njih podelovanje in povživanje; dalje naj se poudarjajo razna občila (zlasti železnice) in promet v deželi in z drugimi deželami, nazadnje pa duševna izobraženost, kolikor je ta izražena v šolstvu in drugih obražujočih zavodih.

kolegij očetov jezuitov. Mauthausen z železničnim mostom prek Donave; daje tudi granitno kamenje za dunajski tlak. Freistadt (3200 lj.) na Aisti s platnarstvom in realnim gimnazijem.

Steier ali Štira (17.000 lj.), na sotočji Štire in Aniže, ima kaj slovečo železno in jekleno obrtnijo („avstrijski Birmingham“). Enns ali Aniža, prestaro mesto z razvito obrtnijo; v okolici vas Lorch, rimska naselbina in starokristijansko škofje mesto Laureacum (sv. Florijan). Na Kremsi je Kremsmünster, sloveča l. 777 ustanovljena benediktinska opatija. Hall, imenitna jodova kopel.

Wels (9000 lj.), starorimske Ovilavae, ima razvito obrt; tu je umrl cesar Maks I. 1519. Imenitne solovarne: Gmunden in Ebensee (ob Gmundenskem jezeru), Ischl, močno obiskovano kopališče, in Hallstatt (z rimskimi, zlasti pa keltskimi ostalinami). Večina tu dobljene soli gre po železnici (Linc-Budejevice) na Česko. Wolfsegg, bogati sloji rjavega premoga.

Ried (4600 lj.), kupčija z žitom, tkalnice, gimnazij. Engelhardszell, obrtni kraj na Donavi. Schärding in Braunau na Innu.

Vojvodstvo Salzburško.

7166 km² in 164000 ljudij, ki so skoro vsi katoličani in Nemci.

Salzburg (25000 lj.), glavno mesto na Salici, slovi po lepi legi in po spomenikih (cerkve, palače i. t. d.) iz dobe vladarjev nadškofov, ki tu stolujejo že od l. 798. „Nemški Rim“. Sedež deželne vlade in rojstveno mesto V. Mozarta, preimenitnega umetnika v muziki (1756—1791); ima gimnazij, realko, obrtnijsko šolo i. t. d. V okolici slové zarad lepega razgleda griči: Mönchsberg, Kapuzinerberg, Saisberg in Maria Plain.

Hallein, velike soline in solna kopel. Wildbad-Gastein ima imenitne toplice; v obče gasteinska dolina sloví po vsem svetu zarad zdravilnih toplic. Hof-Gastein. V krajini Pongau je mnogo cesarskih rudnikov, v katerih se dobiva železo. Rauris dobiva v rudniku nekaj zlata; iz tega kraja drži gorska pot prek Hochthork Sv. Krvi na Koroškem. Zell am See, mestice v kaj lepem hribovitem kraju tik jezera. Radstadt na Aniži, od koder drži ena cesta prek Radstädter-Tauern v Muriški dol, druga pa prek Kačberga na Koroško.

Vojvodstvo Štajersko.

1.282.708 Nemcev 847.923, H. 400.480
 22454 km² in 1,214.000 ljudij, ki so po veri skoro vsi katoličani, po jeziku pa je 60% Nemcev (gorenje in srednje Štajersko) in 40% Slovencev (dolenje Štajersko).

Gradec (Nemški Gradec, 100.000 lj.) ob Muri, glavno deželno mesto, ima vseučilišče, tehniko, 2 gimnazija in 2 realki in več drugih učilnic. Sedež sekovskega škofa. Obrtnost (usnje in usnjina, sukno, železnina, papir i. t. d.) in trgovstvo mu lepo cvetete.

V nemški Štajerski: Aussee ob jezeru ima solovarne in solno kopel. V Poanizji: Rottenmann, kaj staro mesto. Admont, benediktinska opatija (1074); Eisenerz z železnimi rudniki. Mariazell z imenitno božjo potjo (od l. 1363) in fužinami za vlivanje železa in za drugo železnino. V Pomurji: Judenburg, kaj staro mesto, ki je v srednjem veku imelo veliko kupčijo; v bližini premogovniki. Ljubno (Leoben, 5500 lj.) ima rudarsko akademijo, gimnazij in premogovnike. Bruck, živahna kupčija z železom in železnino. Sekov, nekdanji sedež škofa. Vordernberg in Neuberg z imenitnimi železniki in železnimi fužinami. Vočberg (Voitsberg) in Köflach s premogovniki. Gleichenberg, letovišče in kopališče. Tobelbad (Toplice) z zdravilno vodo. Fürstenfeld je uže v Porabji ter ima veliko tobakarnico.

V slovenski Štajerski: Maribor (Marburg, 18,000 lj.) ob Dravi, sedež lavantinskega škofa, ima gimnazij, realko, vinarsko šolo in učiteljsiše, cvetoče sadjarstvo in vinarstvo pa živahno kupčijo z domačimi in tujimi pridelki in izdelki. Pekre, Radgona in Ljutomer pridelujejo obilo dobrega vina. Ptuj (Pettau, rimski Pettovio, 3300 lj.) na Dravi ima gimnazij, vinarstvo in živahno kupčijo na Ogersko in Hrvaško. Rimske in staroslovenske ostaline. Ormož (okoli 1000 lj.) na Dravi, Slovenska Bistrica in Konjice se pečajo tudi z vinarstvom.

Celje (rimska Claudia Celleja, 5400 lj.) na Savini ima gimnazij in meščansko šolo pa okrožno sodišče. Pred mestom stojé na višini razvaline grada mogočnih grofov celjskih (Ulrik in cesar Sigismund). Na vzhodni strani od mesta blizu Teharjev so Štore, z imenitno fužino, ki nareja najboljše železne plohe za ladije oklopnice. Rogatec ima znano slatino ali kislo vodo, ktere se vsako leto razpošlje okoli 400.000 steklenic. Doberna, Rimske toplice in Laško imajo toplice. V Hrastniku in Trbovljah dobivajo mnogo premoga. V goratem kraju stoji Gorenji-grad z

veličansko cerkvijo, kjer so do l. 1783 ljubljanski škofje stolovali. Gorska kotlina Sučava ob povirji Savine slovi po posebni lepoti gorskih krajev, tako da jej ptujci radi pravijo „štajerska Švajca“. Sevnica in Brežice.

Vojvodstvo Koroško.

10373 *km*² in 349000 ljudi, ki so skoro vsi katoličani (razen 18.000 protestantov), po jeziku je skoro $\frac{2}{3}$ Nemcev in čez $\frac{1}{3}$ Slovencev.

Celovec (19.000 lj.), na Glani, glavno deželno mesto, ima gimnazij, realko in nekaj drugih učilnic ter je sedež deželne vlade, knezoškofa krškega in sloveče slovenske „Družbe sv. Mohorja“, ki vsako leto med Slovence okoli 150.000 knjig razpošlje. Cvete mu tudi obrtnijstvo (suknarstvo, remenarstvo, usnjarstvo, svinčarstvo) in trgovstvo, ker se tu križajo razna kupčijska pota (iz Ljubljane, Maribora, Bruka, Salzburga, Tirolskega in Laškega). V lepi slovenski okolici celovski je Gospe-svetsko polje (Flavium solvense) z ostanki starorimskega mesta in vojvodskim stolom, t. j. kamenitim sedežem s staroslovenskim napisom, na katerem je svoje dni koroški vojvoda, sprejemši slovensko prisego zvestobe v Krnskem gradu, navadno delil fevde. V Kloštru ali Viktringu je glasovita suknarija.

Beljak (5400 lj.), kaj staro mesto pred sotočjem Zile v Dravo, ima gimnazij, razvito obrtnijstvo in živahno kupčijo. Plaiberg, največi svinčeni rudnik v Avstriji. Trbiž na križišči imenitnih cest, blizu njega božja pot Sv. Lušarje. Borovlje izdelujejo razno jeklenino in puške. Kaplja dobiva malo živega srebra. Prevalj ima velikanske izdelovalnice za železo. Plibrk (Bleiburg) dobiva v bližini rjavi premog. Velkovec (1740 lj.) na Dravi ima imenitne živinske in žitne sejme. Št. Pavel z benediktinsko opatijo in Vošperg (Wolfsberg) s slovečo fabrikco za svinčeno belobo: oba ta kraja sta v lepi labodski dolini. Hüttenberg z najbogatejšimi železniki v deželi. Št. Vid, nekdane glavišče in stolišče koroških vojvod. Breze (Friesach), najstarše mesto koroško, in Krka (Gurk) s prestaro cerkvijo, v kateri je grob sv. Eme. Konci Belske doline stoji 1900 m visoko vas Sv. Kri, znana postaja tistim, ki hodijo na Grossglockner.

Vojvodstvo Kranjsko.

10033 *km*² in 481000 ljudi, ki so skoro vsi katoličani (razen nekaj malo protestantov, pravoslavni kristijanov in še manj Židov) in Slovenci razen kakih 22.000 Nemcev (Kočevarjev in nekaj v Ljubljani).

Ljubljana (26.500 lj.), na Ljubljani, glavno deželno mesto, blizu na mestu rimske Aemone, sedež knezoškofa in deželne vlade,

ima gimnazij, realko, učiteljišče in še več drugih naučnih zavodov. Slovenska matica, licealna knjižnica, deželni muzej Rudolfinum, razna obrtnijska in dobrodela društva. Izmed lepih cerkev je posebno imenitna stolna zaradi lepih slik in podobarskih izdelkov iz mramorja. Zelo velike fabrike so: predilnica za bombaž, pivovarna, tobakarnica, barvilarnica, zvonarnica z vlivarnico. Imenitne fabrike so tudi v okolici ljubljanske, ki sluje po svoji naravni lepoti. Močno jej cvete rokodolstvo pa trgovstvo. Prekrasni razgled z grada, kjer v močnem poslopju hudodelnike pokorijo. Med Ljubljano in Vrhniko je okoli 220 km^2 veliko barje, ki daje obilo šote. Nad polovico je uže posušenega. Stavbe na kolih. Kranjsko šteje 11 okrajnih glavarstev, a narod navadno ne loči po njih dežele, ampak uže od nekdanj jo loči v 3 naravne predele: Gorenjsko, Dolenjsko in Notranjsko.

a) Gorenjsko obsega severni predel ali ves planinski svet v porečji gorenje Save do Ljubljane: Kamnik (1970 lj.), okrajno glavarstvo, ima obrtne in podjetne prebivalce pa krasno okolico. Kranj (2300 lj.), pred sotočjem Kokre in Save, sedež glavarstva, ima mali gimnazij in živahno obrtnijo in trgovino. Bližnja vas Strazišče se peča s sitarstvom, Bitno pa s platnarstvom. Škofja Loka (2300 lj.) na sotočji Poljanščice in Selščice, nekdanj lastnina brizinskih škofov, je imela poprej cvetoče platnarstvo in mizarstvo. Radoljica (660 lj.), nad sotočjem Bohinjske in Dolinske Save, je sedež okrajnega glavarstva ter ima lep grad. Bistrica, Sava, Javornik, Železniki, Kamna gorica in Kropa so znameniti obrtni kraji, kjer pa je obrtnija nekdanj dosta bolj cvetla nego sedaj. Tržič (1800 lj.) pod Ljubeljem izdeluje dosti usnja in železnine („kranjski Birmingham“).

b) Dolenjsko obsega ves jugozahodni predel med Ljubljano, Savo in Kolpo: Novomesto ali Rudolfovo (2100 lj.) na Krki, sedež okrajnega glavarstva in okrožnega sodišča, ima velik gimnazij ter se peča z vinarstvom in trgovino z domačimi pridelki in izdelki. Toplice z imenitno rudnico. Kostanjevica in Krško (900 lj.), sedež okr. glavarstva, z vinarstvom. Zagorje z rjavim premogom. Iz Novega mesta pelje cesta prek Gorjancev v Metliko ležečo blizu Kolpe (1250 lj.), ki se vrsti k Črnomeljскому okr. glavarstvu. Kočevje (1340 lj.), središče nemške naselbine in sedež okr. glavarstva, ima nemški mali gimnazij. Kočevarji krošnjarijo daleč po svetu. Ribnica (1000 lj.) nareja raznovrstno lesenino (rešeta, rete,

žlice i. t. d.), ki jo prodajajo daleč po tujih deželah. Znan je tudi Turjaški grad.

c) Notranjsko obsega jugozahodni ali kraški predel dežele: Postojna (1650 lj.), sedež okr. glavarstva, s slovečo podzemeljsko jamo, v kateri tuji in domačini občudujejo raznovrstne podobe iz kapnika. Pozemeljska živalica: *proteus anguineus* Logac (Logatec), sedež okr. glavarstva, kupčuje z lesom. Cirknica pri znamenitem jezeru. Lož, kupčija z usnjem in živino. Ipava (1100 lj.) v globoki ipavski dolini ima pri toplem podnebju sloveče sadjarstvo in vinarstvo. Idrija (4200 lj.), na Idrici, za Ljubljano največe mesto v deželi, ima sloveči rudnik, ki daje na leto okoli 3000 q živega srebra.

Primorsko.

7967 km^2 in 650000 ljudij, ki so skoro vsi katoličani, le v Trstu je več drugovernikov, nekaj protestantov tudi v Gorici in Pulji, nekaj Židov pa v Gradišči in Gorici; po jeziku in rodu je nad $\frac{3}{5}$ vseh prebivalcev Slovanov (Slovencev in Srbohrvatov), ostali Primorci so Italijani, na Goriškem furlanskega podnarečja; v Gorici, Pulji in Trstu tudi nekaj Nemcev — (in v Trstu je še več drugih narodnikov).

a) Samostalna mesto Trst z okolico obsega 94 km^2 ter ima 145000 ljudij (zlasti Italijanov in Slovencev, potem nekaj Nemcev, Srbohrvatov, Grkov i. t. d.). Tergeste je cvetlo uže za Rimljanov, a poginilo je po ljudskem preseljevanji. Od l. 948. je prišlo mesto pod oblast tržaškega škofa, ktere se je iznebil l. 1295. Leta 1382. konci septembra se je udalo mesto Habsburgovcem. Narastlo se je naglo po ustanovitvi paroplovstvene družbe Lloydove (1833) in pa po napravi južne železnice (1857); glavno mesto vsej Primorske, sedež namestništva in škofa, ima 2 gimnazija, 2 realki in več drugih naučnih zavodov. Lepo novo mesto je somerno sezidano ob pristanišči, staro pa neredno ob strmini griča, na katerem stoji dobro utrjen grad pa prestara stolna cerkev Sv. Justa. Rokodelstvo mu zeló cvete, velika obrt pa le v nekterih strokah. Kaj velika, prav svetovna je kupčija po suhem in posebno po morji. V okolici je ob morji Miramare, prekrasni grad nesrečnega mehikanskega cesarja Maksimilijana, na Krasu v kodunji med hrastjem pa Lipica s cesarsko žrebčarijo. Prosek prideluje imenitno vino, Opčine pa imajo na robu Krasa čarovni razgled čez Jadransko morje.

b) Poknežena grofija Goriška in Gradiška obsega 2918 km^2 in šteje 211000 ljudij (nad $\frac{3}{5}$ Slovencev in $\frac{2}{5}$ Furlanov). Gorica (21.000 lj.), glavno deželno mesto ne daleč od

Soče in sedež knezonadškofa, ima gimnazij in realko, učiteljišče in še nekaj drugih naučnih zavodov. Deželni zbor in odbor. V mestu mu cvete rokodelstvo, v okolici (Stražice) pa velika obrt. Okolica prideluje obilo vina, lepega, rano zrelega sadja in preobilo vrtnarine, katero pošiljajo daleč po svetu. Nad mestom je Kostanjevica, prelep samostan frančiškanski; še dalje od mesta pa je Sv. gora, mnogo-obiskovana božja pot pobožnih Slovencev.

Ajdovščina z veliko predilnico za bombaž in bojarnico. Tomlin (900 lj.), središče gorenjesoškega okr. glavarstva; do tega kraja raste trta, ki daje obilo cebedina za domačo potrebo. Še više stoji Koborid, od koder pelje cesta prek Starega Sedla v Staro mesto (Cividale) na Laškem. Bolec pred Predelom, prek ktereга drži cesta na Koroško. Nabrežina, imenitno križišče železnice na Krasu. Sežana (1200 lj.), sedež okr. glavarstva, ima živahne živinske sejme. Devin z imenitnim gradom ob morji. Tržič (3100 lj.) s toplicami. Gradišče (1600 lj.), furlansko okr. glavarstvo, ima ostro ječo za hudodelnike. Oglej (Aquileja), sedaj mala vas z imenitno cerkvijo (od l. 1041) in z razvalinami rimskega velikega mesta. Kormin, svilarstvo in zadnja železnična postaja na meji italijanski.

c) Mejna grofija Istrska obsega 4954 km^2 in šteje 297000 ljudij (Slovenci v severni Istri, Srbohrvatje, potem pa Italijani v primorskih mestih): Koper (Capodistria, 8700 lj.) ima gimnazij, učiteljišče, solarne in veliko ječo za hudodelnike. Piran (9000 lj.), ribarstvo in kupčija z vinom. Motovun s hrastovjem, ki daje les za vojno ladijevje. Rovinj (9500 lj.) ima živahno kupčijo. Poreč (2800 lj.), sedež škofa in deželnega zbora in odbora istrskega. Pulj (26.000 lj.), lepo utrjeno pristanišče za vojno ladijevje, ima imenitne starorimske ostaline (amfiteater, tempelj Rome in Avgusta, nadgrobna vrata tribuna Sergija i. t. d.) Pazin (3000 lj.), mesto sredi Istre, z gimnazijem.

Na otokih: Lošinj ima mesti Veliki Lošinj in Mali Lošinj (5600 lj.) s kupčijo. Na Cresu je Cres (4700 lj.) največje mesto, ki kupčuje z oljem, vinom in sadjem. Na Krku je Krk (1600 lj.) največji kraj, sedež škofa in živahna kupčija z domačimi pridelki.

Poknežena grofija Tirolska s Predarelskim.

29293 km^2 in 913000 ljudij (na Predarelsko pride 2602 km^2 in 107000 lj.), ki so do malega katoličani, po jeziku pa je $\frac{3}{5}$ Nemcev, $\frac{2}{5}$ pa Italijanov (med temi okoli 9000 Ladincev).

Innsbruck (21.000 lj.), glavno mesto na Innu, ima vseučilišče in druge naučne zavode, muzej (Ferdinandeum) deželnih pri-

rodnin in umetniških izdelkov. Cesarski grad in dvorna cerkev z lepimi spomeniki (cesarja Maksa I. in Andreja Hofferja). V okolici je cesarski grad *A m b r a s*, ktereга imenitna zbirka je sedaj na Dunaji.

Hall, staro mesto na Innu s solarnico. Kufstein ob Innu na bavarski meji. Imst, največi kraj v gorenji dolini ob Innu. — Brixen (4600 lj.), sedež knezoškofa in živahna kupčija med Italijo in Nemčijo. Brunecken in Lienz na nasprotnih koncih bistrškega dola. Bolzan ali Bozen (Pons Drusi, 10.600 lj.) ima veliko kupčijo z Italijo, Švajco in Nemčijo; sadjarstvo in vinarstvo; v okolici stari grad Tirole.

Vlaških Tirolah: Trident (20.000 lj.), sedež knezoškofa, ima vinarstvo, sadjarstvo in svilarstvo pa živahno kupčijo. V stolni cerkvi je bil občni cerkveni zbor (concilium Tridentinum) od l. 1545 do l. 1563. Roveredo, središče tirolskega svilarstva. Mori in Ala s svilarstvom. Riva in Arco, prelepa kraja v dolu Sarke in ob Gardskem jezeru.

V Predarelskem: Bregenz (4700 lj.), rimski Brigantium ob Bodenskem jezeru, sedež predarelskega deželnega zbora in odbora, kaj obrtno in kupčijsko mesto. Bludenz, Dornbirn in Hohenems, predilnice in tkalnice za bombaž. Feldkirch ima gimnazij in jezuitski kolegij ter izdeluje bombaževino.

Kraljestvo Česko.

51942 *km*² in 5,561.000 ljudij, ki so večinoma katoličani (razen 120000 protestantov in 95000 Židov), po rodu je okoli $\frac{2}{3}$ Čehov, ostali so pa Nemci in Židovi.

Praga (162.000, z bližnjimi kraji pa 238.000 lj.), glavno mesto na obeh straneh Veltave, ima na Gradčanih prekrasni cesarski grad z več dvorišči. Smihov, Karlin (Karolinental) in Višegrad so prav za prav velika predmestja zlate Prage, ki ima 2 vseučilišči in 2 tehniki (češko in nemško), 8 gimnazijev, 5 realk in 3 realne gimnazije pa mnogo drugih naučnih zavodov. Družba domorodnih prijateljev obrazovalnih umetnosti in družba za povzdigo muzike (konservatorij); češka družba znanosti in družba češkega narodnega muzeja z oddelkom „mática češka“ za razvitek češkega slovestva in jezika. Premnogo ima zlata Praga znamenitih spomenikov, krasnih palač, velikanskih prostorov. Kameniti most (prek Veltave) z bronastim kipom sv. Janeza Nepomučana, patrona češke dežele. Močno cvete tudi velika in mala obrtnost pa trgovina s pridelki in izdelki.

Na Češkem stoji še drugih 370 mest, ki pa primeroma z glavnim mestom imajo le malo ljudij. Ob Labi stoje: Jožefov in Kraljičin gradec, trdnjavi. Pardubice, imenitna železnična postaja in sloveča konjereja. Kladrub, cesarska dvorna kobilarija. Kolin s fabrikami; Daun zmaga l. 1757. Melnik z vinarstvom. Litomerice (11.000 lj.), sedež škofa v kaj rodovitni pokrajini. Ustje med Labo (Aussig), glavna postaja za kupčijo po Labi, z vinarstvom in fabrikami. Podmokli (Bodenbach), železnična postaja na meji.

Na desnih dotokih in pritokih Labe: Jičín z lepim gradom Albrehta Waldsteinskega. Jilemnica (Starkenbach), Turnov, Mlada Boleslov in Cvikov so zelo obrtnijski kraji. Auštek ali Ušt ima živahno kupčijo s hmeljem. Zakopi (Reichstadt) z lepim gradom (sin Napoleona I. se je zval vojvoda Zakopski). Češka Lipa z mnogimi fabrikami. Hejda (Hayda) poleg Steinschönaua najimenitnije mesto za češko steklarstvo in za kupčijo s steklenim blagom.

V severo-vzhodnem delu Češke so najgostejše naseljene pokrajine, ki se posebno pečajo s suknarstvom, platnarstvom in bombažarstvom. Jablonec na Nisi z izdelovalnicami steklenega lepoticnega blaga. Mirov (Friedland, Wallenstein, vojvoda Friedlandski), zelo obrten kraj. Liberec (Reichenberg 28.000) ima silno razvito suknarstvo in bombažarstvo. Warensdorf z bombažarstvom in Rumburg s slovečim platnarstvom.

Na desnih dotokih in pritokih Labe: Trutnov na Upi, središče platnarstva v Krkonoših. Brunov z benediktinsko opatijo iz 14. stoletja. Litomišlje s platnarstvom, Hrudim z velikimi sejmi za konje, Časlava s fabrikami za sladkor iz pese. Kutna gora (13.000 lj.), nekdanje imenitno rudarsko mesto, kjer so l. 1300 prve groše iz srebra izkovali. Sedlec z velikansko tobakarnico.

Na Veltavi in nje desnih dotokih: Zbraslav (Königsaal), stara opatija in fabrike za sladkor in kamenenino. Tabor (7500 lj.) je postal iz huzitskega tabra ter ima veliko suknarstvo. Henrikov Gradec (Neuhaus) s suknarnicami in Novi Gradi (Gratzen) s steklarnicami. Trebonj (Wittingau) ima krasen grad in v okolici mnogo ribnikov. Budejevice (24.000 lj.), sedež škofa, imajo kaj veliko obrtnijo in živahno kupčijo z lesom, žitom, soljo in premogom; glavna postaja plovarem po Veltavi. Krumlov, središče obširnih posestev kneza Švarcenberga, s suknarnicami, papirnico in predilnico. Viši Brod z opatijo ošt. cistercijencev.

Na levih dotokih Veltave: Eisenstein, središče ondotnega steklarstva. Sušice (Schüttenhofen) izdelujejo prižgalice. Strakonice z imenitno prepozituro maltežkega reda napravlja turške fese (kape). Pisek (11.000 lj.), starinsko mesto, s suknarstvom in kupčijo. Příbram (11.000 lj.) ima rudarsko akademijo in bogate jame srebrene rude. Rokicani s premogovniki in železniki. Klatovi s suknarstvom in strojarstvom. Marijanske kopeli s slovečo slatino.

Plaz izdeluje železnino in litino. Srebro (Mies) z rudniki srebrno-svinčene rude. Pelzenj (39.000 lj.), starinsko mesto v zelo rodovitnem polji, s kaj bogatimi železniki in premogovniki, ima veliko obrtnijo (pivo) in živahno kupčijo. Karlov Tin (Karlstein), najznamenitniši, od Karla IV. zidan grad, v katerem se hrani češka krona. Kladno in Buštjehrad s premogovniki in železniki. Slani (Schlan) s premogovniki in bombažarnicami.

V Poogerji: Heb (12.000 lj.) z obrtnijo in kupčijo. Wallenstein tu umorjen 24/2 1634. Franciškove kopeli s slatino; Asch, Loket (Elbogen), Kradlice i. d. imajo razvito suknarstvo in bombažarstvo in drugo obrtnijo. Karlovi vari s slovečo kopeljo; v okolici so najimenitnije porcelanarnice. Pečev, domovina po vsem svetu znanih čeških godcev. Joahimov (dol), bogati srebrni, svinčeni in železni rudniki; tu so l. 1519. izkovali prve tolarje, ki so po kraji svoje ime („dolarji“) dobili. Slavkov in Božidari v najpustejšem kraji Krušne gore imajo kositrene rudnike. Žatec s hmeljarstvom. Homutov in Kadanj s cvetočo obrtnostjo.

V porečji Bele: Most (Brüx) s fabrikami in premogovniki, Belin z imenitno slatino in suknarstvom; na jugozahodni strani so sloveče grenčice: „sedliška, zaječiška in bilanska“. Duhcov (Dux) s premogovniki. Toplice s slovečo kopeljo v prelepi pokrajini, kjer so bogati sloji rjavega premoga.

Mejna grofija Moravska.

22.224 km² in 2,154.000 ljudi, ki so večinoma katoličani (razen 58.000 protestantov in 44000 Židov), po rodu je $\frac{3}{4}$ Čehov, ostali so Nemci in Židovi.

Brno (83.000 lj.) na sotočji Svitave in Švarcave, glavno mesto, ima kaj razvito obrtnost (sukno in drugo volnenino) pa obširno kupčijo. Med cerkvami se odlikujejo: cerkev Sv. Jakoba in Sv. Petra pa avgustinska opatija. Na pokopališči spomenik slovanskega jezikoslovca Jožefa Dobrovskega († 1829).

Na Moravi in nje levih dotokih: Šumberk (Schönberg), središče moravskega platnarstva. Sternberg (14.000 lj.), središče moravskega bombažarstva. Olomuc (21.000 lj.), sedež nadškofa, ima veliko kupčijo z žitom, predivom in pitanimi govedi. Prerov, imenitna želez. postaja in cvetoča obrt. Rožnov na Bečvi, shodišče bolnikov, ki se s siratko zdravijo. Lipnik s suknarstvom in velikimi sejmi za debelo živino. Kromeriz ima velik nadškofov grad in vrt pa veliko obrtnost in kupčijo. Ogersko Hradišče v prerodovitni pokrajini, ki daje obilo vina, sadja in žita; blizu je Velegrad z imenitno božjo potjo, kjer sta Ciril in Metod, slovanska apostelja, sveto vero oznanovala. Godonina (Göding), središče cesarskega posestva s tobakarnico in jamo rujavega premoga.

Na desnih dotokih Morave: Prostejev (Prossnitz. 19.000 lj.) ima razvito obrtnijo (prtenina in bombaževina) in kupčijo z žitom prerodovitne Hane. Moravska Trebava, Boskovice i. d. s suknarstvom in platnarstvom. Blansko in Hamri (Adamstal) z bogatimi železniki. Slavkov (Austerlitz) s prekrasnim gradom; bitka l. 1805. — Na Diji: Bretislav (Lundenburg), imenitna železnična postaja. Mikulov z veliko židovsko občino. Znojmo (13.000 lj.) z veliko obrtnijo (usnjarstvo) in kupčijo z deželnimi pridelki; v okolici pridelujejo obilo vina in goršice. Vranov (Frain) s fabrikami lične beloprstene posode. — Na Iglavi: Iglava (23.000 lj.) ima razvito suknarstvo in usnjarstvo, tobakarnico in kupčijo z žitom. Trebič (suknarstvo, bombažarstvo, usnjarstvo in kupčijo z žitom). Veliko Mezirečje s strojarnicami. Rosice z bogatimi premogovniki.

V Pooderji: Novi Jičín, kaj obrtno mesto (sukno, prička, najtičanka). Fulnek, nekdanje središče „moravskih bratov“, izdeluje sukno in mašine. Mistek in Freustat izdelujeta platno in pavolnik. Moravska Ostrava z bogatimi premogovniki. Visovice (Wittkowitz) z bogatim železnikom.

Vojvodstvo Slezijsko.

5147 *km*² in 566.000 ljudij, ki so večinoma katoličani (razen 80.000 protestantov in 9000 Židov); po jeziku je 47% Nemcev (in Židov), 30% Poljakov in 23% Čehov.

Opava (21.000 lj.), glavno mesto na Opi, ima veliko obrtnost (sukno, slador) in živahno kupčijo. Krnov (Jägerndorf) izdeluje platno, sukno in drugo volnenino pa mašine. Bruntal (Freudental), središče velikega posestva nemških vitezov, ima fabriko za mašine

in bakreno blago, veliko suknarstvo in platnarstvo. Freiwaldau, središče kaj razvitega platnarstva in bombažarstva; ne daleč proč stoji glasoviti Gräfenberg z zdravilnico kmeta Vincenca Priesnítza, ki je bil začel prvi ljudi z mrzlo vodo ozdravljati. Vidnava se peča s platnarstvom in petlarstvom.

Tešín (13.000 lj.) izdeluje sukno, usnje, pivo ter kupčuje s predivom, bombažem, usnjem, žitom in ogerskim vinom. Fridek, središče slezijskega bombažarstva. Bogumin (Oderberg), mejna postaja Ferdinandove železnice. Belsko (14.000 lj.), kaj obrtno mesto z veliko kupčijo. Ustronj, velika vas na Visli in glavni kraj za izdelovanje železnega blaga. Poljska Ostrava s premogovniki.

Kraljestvo Galicija in Vladimirija.

78.508 km^2 in 5,960.000 ljudi, ki so po večini katoličani (rimskega obreda: 2,715.000 — grškega pa 2,510.000), potem so še protestanti (4000) in Židovi (687000); po rodu in jeziku so skoro vsi Slovani (Poljaki in Rusini), nekaj malo je drugonarodnikov.

I. Vzhodna Galicija: Levov (110000 lj.), glavno mesto na potoku Peltev, ki se v Bug izliva. Ima vseučilišče in tehniko, 4 gimnazije in 1 realko, razne slovstvene in umetnijske zavode, 3 nadškofe, veliko obrtnost in kupčijo. V bližnjih Vinikah je c. kr. tobakarnica. Grodek prideluje predivo.

V porečji Visle in sicer na Sanu: Lisko dobiva žveplo. Sanok, staro nepravilno zidano mesto z znamenitim gradom. Premišlj (22000 lj.), starodavno mesto, ima 2 katoliška škofa ter izdeluje usnje, platno in lesenino. Jaroslav v kaj lepi rodovitni pokrajini, kupčuje s platnom, prejo, voskom, medom in žitom (v Gdansko). — Na Bugu: Zložov ima neizmerne gozde, ki dajó v Gdansko najlepši les za ladije. Žolkev z lepo gotiško cerkvijo, starim gradom in strojarstvom.

V Podnepriji: Brodi (20000 lj.) nareja usnje in platno ter močno kupčuje z Rusijo in Moldavijo. Olesko s starim gradom, v katerem je bil roj. Janez Sobieski.

Na Dnestru: Sambor s platnarstvom in kupčijo; bernardinski samostan. Galič, trdnjava; blizu nje so razvaline grada nekdanjih rusinskih vladarjev, po katerih je dežela ime dobila. Zalesčiki, poglavitno tržišče z žitom in lesom. — Na levih njegovih dotokih: Rogatin koplje mavec ali sadro. Brežani z usnjarstvom. Tarnopol (26000 lj.) kupčuje s konji, voskom in medom. Čortkov. Zbaraž z največimi sejmi za salo v Avstriji. — Na desnih nje-

govih dotokih: Drogobič (19000 lj.) s solovarnami in kupčijo. Strij s precej razvito obrtnostjo. Bolehov v pokrajini kamenega olja. Stanislavov (18000 lj.), kupčijsko mesto, katero je bil l. 1654. ustanovil Stanislav Potocki.

V porečji Pruta: Delatin s solovarno. Kolomeja (25000 lj.) ima mnogo lončarnic. Snjatin, strojarnice in sejmi za konje in vole. Pečiničin dobiva petrolej.

II. Zahodna Galicija: Krakov (66000 lj.), drugo glavno mesto in imenitna trdnjava na Visli, ima vseučilišče, zvezdarno, tehniko in druge znanostne, umetnostne in naučne zavode. Obrt mu precej cvete (suknarstvo in usnjarstvo), kaj močno pa kupčija s raznimi pridelki in izdelki.

Na desnih dotokih Visle so in sicer na Biali: Biala, razvito suknarstvo in živahna odpravna kupčija iz Galicije in v Galicijo. — Na Soli in nje dotokih: Osvetim, sedež nekdanjega vojvode. Živjec s starim gradom nareja sukno in platno. — Na Skavi in nje dotokih: Vodovice, mestice v kaj rodovitni pokrajini. Zator, sedež nekdanjega vojvode. — V porečji Rabe: Bohinja ima v okolici soline, ki na leto dajo nad 150000 *q* kamene soli; dobiva tudi mavec. Velička ima še imenitnišo solno jamo, ki je 3160 *m* dolga in 1260 *m* široka ter daje na leto nad pol milijona *q* soli. — Na Dunajci in njegovih dotokih: Stari in Novi Sonč z živahno kupčijo. Novitrg z živahno kupčijo s platnom in ogerskim vinom; postaja potnikom na Visoko Tatros. Tarnov (24000 lj.) ima imenitno mestno hišo in platnarstvo, usnjarstvo in pa veliko kupčijo. — Na Visloki in nje dotokih: Jaslo v lepi rodovitni pokrajini, Gorlice (po naselnikih iz Zgorelca) in Dukla (imenitni prelaz) kupčujejo s platnom, žitom in ogerskim vinom. — Rešov na Sanu ima imenitno obrt z raznim blagom iz ponarejenega zlata in srebra, platnarstvo in konjske sejme. Lancut ima veliko fabriko za slador, usnjarstvo in suknarstvo.

Vojvodstvo Bukovinsko.

10452 *km*² in 572000 ljudi, ki so skoro vsi pravoslavni kristijani (razen 81000 katoličanov, 14000 protestantov in 68000 Židov), po rodu in jeziku je 48% Rusinov, 34% Rumunov, ostali so pa Nemci in Poljaki, Slovaki, Madjarji.

Črnovice (45000 lj.), glavno mesto, stoji na brdu ob desnem bregu Pruta, ima pravoslavnega nadškofa, vseučilišče in razne druge naučne zavode, precej razvito obrt in živahno kupčijo z Rusko in

Rumunsko. V okolici na severni strani je Sa da go ra, središče velike kupčije z ruskimi in rumunskimi voli. Seret, eno izmed najstarejših mest bukovinskih, ima velike konjske sejme. Ra da vec (11500 lj.) z veliko c. kr. žrebčarijo, v kateri redé okoli 2000 konj zlasti arabskega plemena. Su č a va (10000 lj.), nekdanje stolišče moldavskih knezov, izdeluje usnje (kordovan in safijan) in kupčuje z Ruskim in Rumunskim. V farni cerkvi so ostanki mučenika Ivana Novega, ki ga pravoslavni kristijani kot deželnega patrona časté. Ja ku ben i na Bistrici ima velikanske železnike. Kir lib a ba je nekdanj dajala svinčenec, ki ima nekaj srebra v sebi.

Kraljestvo Dalmatinsko.

12832 km^2 in 476.000 ljudij, ki so večinoma katoličani (razen 79000 pravoslavnih kristijanov in okoli 300 Židov); po rodu in jeziku so skoro vsi Slovani (Srbje in Hrvatje), le v nekterih primorskih mestih je raztresenih okoli 17000 Italijanov.

Zader (12000 lj.), glavno in primorsko mesto na pustotni poljani, sedeš katol. nadškofa in pravoslavnega škofa, ima razne učilnice, več rozoljarnic in precej živahno kupčijo. Knin, znamenita trdnjava na gorenji Krki, ki nad starim trgovim Skradinom dela prelepe slapove. Šibenik, prelepo zidan na strmih brdih ob bregu malega zatoka, v kterega se Krka izliva, se peča z vinarstvom in ribarstvom. Otoka Ra b (Arbe) in Pa g imata vinarstvo, ovčarstvo, ribarstvo in soline.

Sple t (14600 lj.), največje mesto dalmatinsko in sedež škofa. Staro mesto stoji v obzidji velikega grada, kterega je cesar Dioklecijan I. 304. sezidal. Stolna cerkev s kostmi sv. Dujma, učenca sv. Petra in prvega škofa solinskega, bila je nekdanj malikovalski tempelj rimski, krstilnico v njej pa imajo nekteri za Dioklecijanov mavzolej. Razvita kupčija zlasti v Italijo, Turčijo in Grško. Trogir prideluje obilo vina, sadja in olja. Sinj ima veliko kupčijo v Bosno. Vrlika z zdravilnimi toplicami. Med otoki je Brač največi (394 km^2) in ima tudi največ ljudij (20000) ter daje obilo lesa, vina, olja i. t. d.

H va r (Lesina) ima škofa in vinarstvo. Vi s (Lissa) z vinarstvom; na severni strani od njega je bilo ²⁰/₇ 1866 italijansko ladijevje popolnoma potolčeno od avstrijskega.

Du bro v nik (Ragusa, 7300 lj.) je opasan s starinskimi branišči. Nekdanj samostalna republika, katero so Francozje začetkom tega stoletja združili z Dalmacijo. Med stavbami se odlikujejo stolna cerkev, jezuitski samostan, zlasti pa gosposkina hiša (il Palazzo)

in carinija (la Dogana). Bližnji Gruž (Gravosa) je dubrovniška luka. Stari Dubrovnik ali Cavtat na mestu grškega Epidaura. Ston na polotoku Pelješci ima velike soline. Otoki Korčula, Lastovo (Lagosta) in Mlet se pečajo z vinarstvom.

Kotor (3000 lj.) stoji sredi golih visokih hribov prav v kotu lepo zavitega zaliva, zvanega „ušče kotorsko“ (bocche di Cattaro), ob katerem je več malih močnih trdnjav; ima pa kaj živahno kupčijo s Črnogorci. Spuž je sedaj najjužniši kraj avstrijski.

II. Ogerske dežele.

Kraljestvo Ogersko.

225442 km^2 in 11,615.000 ljudi. Teh je po veri $61\frac{1}{2}\%$ katoličanov, $10\frac{1}{2}\%$ pravoslavni kristijanov, 23% protestantov in skoro 5% židov. Po rodu in jeziku je 4800000 Madjarjev, 2,490.000 severnih Slovanov (Slovakov in Rusinov), 780000 Jugoslovanov (med temi je tudi okoli 66000 Slovencev v Železni in Zaladski županiji), 1,600.000 Nemcev in 1,470.000 Rumuncev in nekaj drugonarodnikov.

Budapešt (370000 lj.), glavišče deželno ob Donavi, obsega dve mesti: Budim (Ofen, 66000 lj.) in Pešto (304000 lj.), kateri veže velikanski most na verige. V dobro utrjenem Budimu je kr. stolni grad z imenitno cerkvijo, v kateri se hrani krona sv. Štefana z drugimi kraljevskimi svetinjami. Ima pa tehniko in več drugih naučnih zavodov, 2 parna mlina, orožarnico in ladijedelnico donavske plovstvene družbe. Pešta, najbogatejše mesto ogersko, ima vseučilišče, razvito veliko obrtnost in še večo kupčijo.

Mesta ob Donavi so: Požun (Pressburg, 51000 lj.), kaj obrtno mesto z veliko kupčijo. Komarno, velika trdnjava ob sotočji Donavskih panog, sezidano od kralja Matijaša. Ostrogon (Gran), sedež nadškofa, ki je prvostolnik ogerskega kraljestva in papežev legatus natus. Vacov (Waitzen) se peča z vinarstvom. Kaloča z imenitno knjižnico ondešnjega nadškofa. Baja z imenitnimi svinjskimi sejmi, po katerih se ravna cena prašičev v cesarstvu. Muhač, krvavi bitki l. 1526. in 1687. Apatin prideluje konopljo ter se peča s svilarstvom in kupčijo. Novisad (21000 lj.), cvetoče, komaj 100 let staro kupčijsko mesto. Pančevo s svilarstvom in kupčijo v Srbijo. Stara Ršava, mejna trdnjava z živahno kupčijo.

V jugozahodnem predelu ali tostran Donave: Ogerski Starigrad (U. Altenburg) z imenitno kmetijsko akademijo. Gjur (Raab,

20000 lj.), imenitno tržišče. Mošonj (Wieselburg), glavno žitno tržišče. Šopronj (Oedenburg, 23000 lj.), kaj obrtno mesto ob Nežidrskem jezeru, ima sadjarstvo in vinarstvo ter veliko kupčijo. Vasvár (Eisenburg) s sejmi. Vespriim blizu Blatnega jezera ima suknarstvo, usnjarstvo in veliko kupčijo. Stolni Belgrad (Stuhlweissenburg, 26000 lj.), izdeluje usnjino in železnino; izvrstno kmetijstvo in vinstvo. Čakarturn v Medmurji (vino, žito in tobak), Legrad, postaja parabrodom v Dravi. Velika Kaniža z razvito žitno kupčijo. Pečuh (Fünfkirchen, 30000 lj.) ima v okolici bogate jame črnega premoga.

V severozahodnem predelu; na Vagu: Št. Mikloš, fabrika za slador. Solna s platnarstvom. Trenčín s toplicami; blizu teh sloveče žveplene in blatne toplice Pešćani (Pistyan). Trnova (zarad cerkva Mali Rim zvana) z vinarstvom. — Na Nitri: Nitra z vinstvom v okolici in Novi Zamki (Neuhäusel), nekdanja imenitna trdnjava. — Na Gronu: Brezno v rodovitni dolini z močno živinorejo, ki daje izvrsten ovčji sir (Brimsenkäse). Banjska Bistrica (Neusohl), rudarsko mesto s fužinami za železo in baker. Kremnica, rudarsko mesto z zlatimi in srebrenimi rudniki. Ščavnica (16000 lj.) z imenitno rudarsko akademijo in srebrenimi pa zlatimi rudniki. — Na Ipolji: Lučenec (Losonez), trg z obrtjo in trgovino; premogovniki.

Med Donavo in Tiso: ob železnici na severovzhodni strani od Pešte je kraljevi grad Gödöllő. Cegléd, križišče železnic, vinarstvo. Kečkemet (47.000 lj.), sredi pustinje, ima veliko živinorejo in vinstvo pa mnogo tobaka ter nareja milo in usnje. Sobotica (Maria Theresiopel, 62000 lj.), poglavitno tržišče za konje in deželne pridelke. Zombor (26000 lj.), na vzhodnem konci Franjinega prekopa, kupčuje z žitom in živino.

Na Tisi in nje desnih dotokih: Siget z velikanskimi zakladi soli. Čap, na najbolj severni točki Tise, križišče železnic. Tokaj z vinarstvom, po celem svetu slovečim. Košice na Hrnadu (26000 lj.) z obrtnijo in veliko kupčijo v Galicijo. Prešov (Eperies) ima obrtnijo, v okolici pa solovarne šovarske. Miškovec (Miskolcz, 22000 lj.) prideluje mnogo vina in buč pa najboljšo pšenico v deželi; tržišče za razne surovine. Jeger (Erlau, 19000 lj.) ima razvito platnarstvo, suknarstvo in usnjarstvo; v bližnjih goricah izvrstno vinstvo. Solnok pod izlivom Sagive, nareja parne mašine ter ima veliko kupčijo. Congrad, tržišče ob Tisi, ima vinstvo. Segedin

(70000 lj.), trdnjava na Tisi, ima razvito obrtnost in veliko kupčijo. Senta, slavno bojišče (Princ Evgenij, 1696). Titel nad ustjem Tise.

V jugovzhodnem predelu ob levih dotokih Tise: Velika in Gorenja Banja ob Samoši z zlatimi in srebrenimi rudniki. Szathmar-Nemethy z obrtjo in sejmi. Nyeregýhasa (22000 lj.), križišče železnic, nareja soliter in ima veliko kupčijo. Debrecin (54000 lj.), središče pravih in čistih Madjarjev, ima obilo domačih pridelkov, razvito rokodelstvo in veliko kupčijo. — Na Krišu: Veliki Varadin (34000 lj.) z živinorejo, usnjarstvom in močno obiskovanimi tedenskimi trgi. Križišče železnic. Gyula in Bikeš, sredi žita bogatega polja. Čaba (33000 lj.), največa vas v ogerski deželi in imenitno križišče železnic. Mezöhegyes, velika žrebčarija. — Na Moriši: Arad (37000 lj.), močna trdnjava, ima obilo vina, žita in drugih pridelkov. Malo v stran je Vilagos, znamenit grad vrh visoke pečine z razgledom po ogerski nižavi. Mako (28000 lj.), velikanski trg, s sejmi za živino in žito. — Velika Kikinda, Žombolj (Hatzfeld) in Veliki Št. Miklos so bannatska tržišča s kaj bogatimi kmeti žitarji in živinorejci. Temesvar (38000 lj.), kaj močna trdnjava na Begi, z veliko obrtnostjo in kupčijo. Veliki Bečkerek (20000 lj.) s svilarstvom in kupčijo. Vršeč (22000 lj.) s svilarstvom in vinarstvom. Lugoš in Karansebes, imenitno tržišče, stojita ob Tamiši. Steierdorf (Radimna), Oravica in Dognacka so imenitna rudarska mesta. Mehadija s toplicami.

Velika kneževina Erdeljska.

54948 km^2 in 2,085.000 ljudi; po veri jih je 41% katoličanov vseh 3 obredov (12.5% rimskega in 28.6% grškega obreda), okoli 31% pravoslavnih kristjanov, 24% protestantov, 56000 unitarcev, 25.000 židov in še nekaj drugovernikov. Po rodu in jeziku je okoli 1,370.000 Rumuncev, okoli 500000 Madjarjev in čez 200000 Nemcev (Sasov) in še nekaj drugonarodnikov.

Na gorenjem Samoši in njegovih dotokih: Bistrica, kupčijsko mesto na cesti, ki drži prek Borgo in enako imenovanega prelaza v Bukovino. Déees z vinarstvom in platnarstvom, glavno skladišče za sol, ki se po Samoši razvažuje. Samoš Ujvar ima večinoma stanovalce Armence. Kološ ali Kološvar (Klausenburg, 31000 lj.), sedež imenitnejših erdeljskih lasteljev in rojstveni kraj kralja Mat. Korvina (1440), ima vseučilišče in več drugih naučnih

zavodov, v katerih se katoličanom, protestantom in unitarcem mladina vzreja.

V porečji Moriša so: Borsek z najboljšo slatino v cesarstvu. Reen ali Regen, kaj obrten trg, v katerem prebivajo večinoma Saksonci. Maros Vasarhely ali Moriški Novi trg (13000 lj.), glavno mesto sikulsko v rodovitni pokrajini, prideluje obilo vina, sadja in tobaka. Maroš Ujvar (Gorenji Vinč) z največimi solniki v deželi. Erdeljski Belgrad (Karlsburg 14000 lj.), trdnjava in sedež škofa. V stolni cerkvi so grobi raznih slavnih Erdeljcev (n. pr. Ivana Hunyada) in dveh knezov (J. S. Batori in Gabriel Betlen). Šebiša (Mühlenbach) in Reussmarkt pridelujeta veliko vina in prediva; platnarstvo. Oraštje (Broos) prideluje buče. Na severni strani od tega kraja je Zlatna (Zalatna) z bogatimi rudniki zlata, srebra in živega srebra. Na južni strani ob Streli pa Hatzeg z bogatim premogovnikom. Na Črni, južnem dotoku Moriša, stoji Vajda Hunyad z največim železnikom na Erdeljskem.

Na Aranyosu: Verespatak, Abrud-Banja in Offen-Banja dobivajo obilo zlata in srebra, zadnji kraj tudi dosta bakra in svinca. Torda s solinami.

Na Veliki Trnavi (Kokel): Schässsburg, staro sasko mesto v rodovitni pokrajini, ima vinarstvo, sadjarstvo in razvito obrtnost (bombaževina, sukno in platno). Elisabethstadt ima po večem armenske prebivalce. Medjas, središče kmetijstva in vinarstva. Blaževo (Blasendorf ali Balasfalva), na sotočji Velike in Male Trnave, ima grško-katoliškega nadškofa in razna učilišča.

V porečji Alute: Braševo (Kronstadt, 29000 lj.), prvo obrtnijsko in kupčijsko mesto v deželi, nareja železnino, bakrenino, papir, sukno, platno in usnje ter prek prelaza Törzburga kupčuje v Valahijo. Braševska okolica se zove Burca, od potoka Burce. Fogarasz z močnim gradom in izvrstnim tobakarstvom. Sibinj (Hermannstadt 20000 lj.), prejšnje glavno mesto, ima pravoslavnega škofa, precej razvito obrt in pa živahno kupčijo po deželi in prek prelaza „Rudečega stolpa“ v Valahijo.

Reka z okolico ali Ogersko primorje.

19.5 km² in 21400 ljudij, ki so po veri katoličani, po rodu in jeziku pa večinoma Hrvatje, le nekaj malo je Italijanov.

Reka (16000 lj.) na izlivu Rečine, imenitno pristanišče ob zalivu Kvarnerskim z novimi nasipi in primorskimi zidovi, ima raz-

vito obrtnost (papir, moka, kemijsko blago — petrolej, ladijedelnice itd.) in od leta do leta večo kupčijo, 2 gimnazija in vojaško mornarsko akademijo.

Kraljestvo Hrvaško in Slavonsko.

43595 *km*² in 1,890.000 ljudij, ki so po veri katoličani in pravoslavni krístijani, le nekaj malo je protestantov in Židov, po rodu in jeziku so po zahodni strani Hrvatje, po vzhodni pa Srbje; zelo malo je drugonarodnikov v deželi.

Zagreb (30000 lj.), glavno deželno mesto ob Savi, ima nadškofa in stolnico (iz 15. stoletja), ki je eno najlepših del gotiške umetnosti našega cesarstva. Spomenik slavnega bana Jelačića. Dalje ima vseučilišče, akademijo znanosti, matico ilirsko in družbo sv. Hieronima, narodni muzej in razne druge naučne zavode. Obrtnosti nima ravno zelo velike, kupčijo z domačimi pridelki in tujimi izdelki mu pa kaj cvete.

Na Savi in nje dotokih: Od Zagreba proti jugovzhodu se prostira glasovito Turopolje, kjer so vsi vlastelji plemenitega rodu. Krapina in Toplice z imenitno žvepleno kopeljo. Križevci s kmetijsko šolo in svilarstvom. Belovar, sedež županijske oblasti.

Sisek (Segeste in Siscia) na sotočji Kolpe in Save, najimenitnije žitno tržišče hrvaško in ladijšče za posavske parnike. Petrinja, Glina, kupčija s prašiči. Karlovec na sotočji Korane in Kolpe, imenitno žitno tržišče. Ogulin.

Ob morji: Baker (Buccari), Kraljevica (Portore), Senj in Bag (Carlopago). V notranjem svetu pa Gospič in Otočac. Kostajnica na Uni, glavno mesto za kupčijo v Bosno in iz nje.

Varaždin (13000 lj.), lepo mesto blizu Drave, s tobakarnico in živahno kupčijo z deželskimi pridelki; v okolici ima vinarstvo in svilarstvo. Osek (18000 lj.), trdnjava na Dravi, ima orožarnico, precej razvito obrt, veliko paroplovstvo in kupčijo z raznimi pridelki. Vinkovci imajo veliki gimnazij. Djakovo s prekrasno novo stolno cerkvijo. Požega na Orljavi (dotok Savski) se peča s tobakarstvom, vinstvom in svilarstvom. Na Savi: Stara Gradiška, trdnjava, Brod, tržišče v Bosno, in pa Mitrovica, rojstveni kraj cesarja Proba; blizu te so razvaline rimskega mesta, zvanega Syrmium, po katerem se vsa ta pokrajina, vina posebno bogata, še dan danes Srem imenuje.

Na Donavi so: Vukovar ima ribarstvo in svilarstvo pa veliko kupčijo. Ilok z vinarstvom. Petrovaradin (3700 lj.), ena

najmočnejših trdnjav v cesarstvu. Bitka l. 1716: Karlovci na severnem pobočji Fruške gore, sedež patrijarha in metropolita vseh pravoslavnih kristijanov Slovanov v Ogerskih deželah, ima izvrstno vinstvo. Mir l. 1699. Slankamen, bitka l. 1691 (Prince Evgenij). Zemun (Semlin 10000 lj.), imenitno skladišče podonavske kupčije.

III. Bosna in Hercegovina z Novim Pazarom.

60484 km^2 in 1,190.000 ljudi, ki so po veri katoličani (okoli 200000), pravoslavni kristijani (blizu 600000) mahomedanci (nad 390000) in Židje (okoli 3500). Po rodu in jeziku so večinoma Srbje, potem Hrvatje, Arbanesi (23000), Cigani in Židje.

Skupni državni minister denarstva upravlja ti novodobljeni deželi, ki ste upravno razdeljeni v 6 okrožij s 47 okraji. Na čelu jima je vojaški general in namestnik, kteremu je poseben gosposki oblastnik prirejen.

Serajevo (22000 lj.), glavno mesto v povirji Bosne, je sedež deželnega generala poveljnika in katoliškega nadškofa, bivališče najimenitniših in najmogočnejših vlasteljev bosenskih ter ima nekaj obrti (puške, sablje, razna vezenina in pletenina itd.) pa veliko kupčijo. Realni gimnazij. Sedaj veže železnica to mesto z Brodom na Savi in od tu s hrvaško-ogerskimi železnicami.

Na Uni: Bihač, trdnjava in boj l. 1878. Novi, imenitno tržišče, ki je uže več časa sklepa železnica z Banjaluko (10000 lj.) na Vrbasu. Banjaluka je močna trdnjava in eno najlepših bosenskih mest, ima rimske ostaline in toplice ter izdeluje lesovino. Na Vrbasu je tudi Jajce, trdnjava in nekdanje stolišče bosenskih kraljev, boj l. 1878.

Na Bosni in nje dotokih: Travnik (6000 lj.), nekdanje glavno mesto bosensko. Žebce, boj l. 1878. Zenica, železnična postaja. Maglaj, Doboj in Tuzlja (na Spreči), boj l. 1878. Na Drini je trdnjava Zvornik, ki ima svinčene rudnike in kupčijo z lesom.

V Hercegovini: Livno, razdrta trdnjava, močno kupčuje v Dalmacijo. Mostar (12000 lj.) na Neretvi, glavno mesto hercegovinsko, se peča z obrtnostjo (orožje, odeje) posebno pa s kupčijo (vina, svila). Stolac in Nevesinje, bojišči l. 1878. Trebinje na Trebinjici, ne daleč od Dubrovnika, je bilo prej zelo imenitno tržišče. Prideluje obilo izvrstnega tobaka.

KAZALO.

I. Zgodovina.

	Stran
Vvod	3

I. Doba.

Od rimskega gospodstva do Babenbergovcev. (44 pr. K. do 976 po K.)

Rimsko gospodstvo	4
Preseljevanje narodov	5
Obri	6
Bajoari ali Bavari	6
Slovani	7
Madjarji in ustanovitev Vzhodne krajine	8

II. Doba.

Od začetka Babenbergovcev do nastopa Habsburgovcev (976 do 1282).

A. Oblast Babenberška	9
B. Kraljestvo Ogersko	12
C. Češka oblast	14
Avstrijsko medvladje in država Premisla Otakarja	15

III. Doba.

Vlada Habsburgovcev do zedinjenja Ogerske in Češke z Avstrijo (1282 do 1526).

1. Habsburgovci do njih ločenja v 2 vrsti (1282—1379)	18
2. Ogerske dežele za Anjouskih kraljev (1301—1382)	22
3. Češko za Luksenburgovcev in časno zedinjeno z Ogersko	22
4. Habsburgovci po ločitvi v 2 vrsti; Avstrija za malo časa združena s Češko in Ogersko	25
A) Albertinska vrsta	25
B) Leopoldinska vrsta	26
α) Tirolska podvrsta (1411—1496)	26
β) Štajerska podvrsta	27
5. Maksimilijan I. (1493—1519). Habsburška oblast postane evropska velevlast	28
6. Češko in Ogersko pred zedinjenjem z Avstrijo	29
7. Ferdinand I. stalno združi Češko in Ogersko z Avstrijo	30

IV. Doba.

Avstrija pod Habsburško in habsburško-lotarinsko rodovino
(1526 do 1885).

II. Zemljepis.

A. Prirodnoznanski zemljepis.

	Stran
Lega in meja celega cesarstva	33
Površina cesarstva in njegovi deli	33
Porazna razredba	34
Navpična izobrazba	34
I. Alpe	34
1. Prvotvorne Alpe	35
2. Severne vapneniške Alpe	35
3. Južne vapneniške Alpe	36
II. Kras	37
III. Češko-moravsko sredogorje	37
IV. Karpati	38
Nižave	40

Vodovje.

I. Izvori	41
II. Reke	41
III. Slapovi	44
IV. Jezera	44
V. Prekopi	45
Podnebje	45

B. Statistika.

Stanovalci.

I. Njih razdelitev po deželah	46
II. Njih razdelitev po narodnosti	47
III. Njih razdelitev po veri	49

Prirodnine.

1. Poljedelstvo in gozdarstvo	50
2. Živiporeja, lov in ribarstvo	51
3. Kopanine	52
Obrtnost	54
Kupčija	56
Občila	57
I. Ceste po suhem	57
II. Železnice	57
III. Plovstvo	59
IV. Pošte	59
V. Telegrafi in telefoni	60
Druge pospeševala gmotnega napredka	60

	Stran
Šolstvo	60
Državna ustava	62
Ustavni zastopi	62
Glava države	65
Uprava	65

C. Topografija.

I. V državnem zboru na Dunaji zastopane dežele.

Nadvojvodstvo Avstrija pod Anižo ali Dolenja Avstrija	68
Nadvojvodstvo Avstrija nad Anižo ali Gorenja Avstrija	69
Vojvodstvo Salzburško	70
Vojvodstvo Štajersko	71
Vojvodstvo Koroško	72
Vojvodstvo Kranjsko	72
Primorsko	74
Poknežena grofija Tirolska s Predarelskim	75
Kraljestvo Češko	76
Mejna grofija Moravska	78
Vojvodstvo Slezijsko	79
Kraljestvo Galicija in Vladimirija	80
Vojvodstvo Bukovinsko	81
Kraljestvo Dalmatinsko	82

II. Ogerske dežele.

Kraljestvo Ogersko	83
Velika kneževina Erdeljska	85
Reka z okolico ali Ogersko primorje	86
Kraljestvo Hrvaško in Slavonsko	87

III. Bosna in Hercegovina z Novim Pazarom.

Popravka:

Stran 41 vrsta 10 odspod. č. km mesto km²
 „ 44 „ 14 odzgor. „ Tržiški mesto Tržaški.

NARODNA IN UNIVERZITETNA
KNJIŽNICA

00000521432